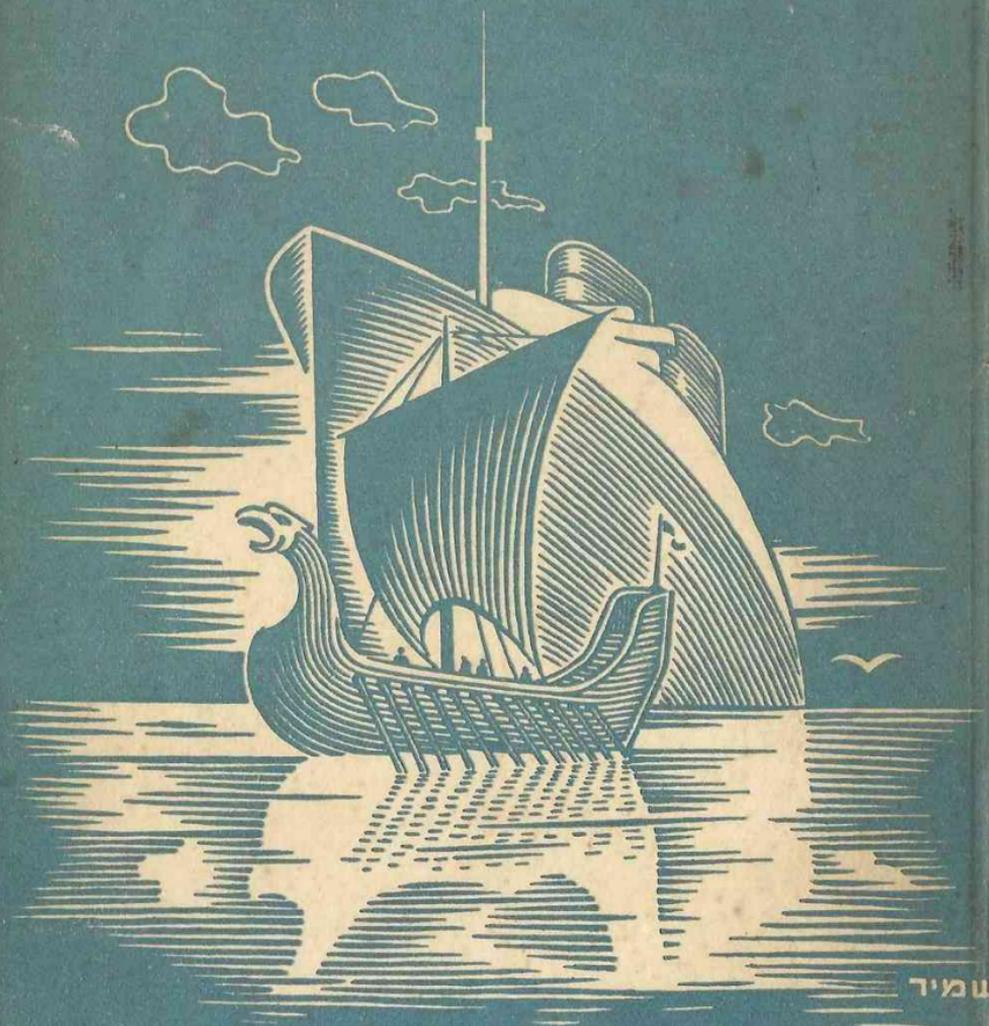

י. ברטלבסקי

זכור לך לחוף ימים

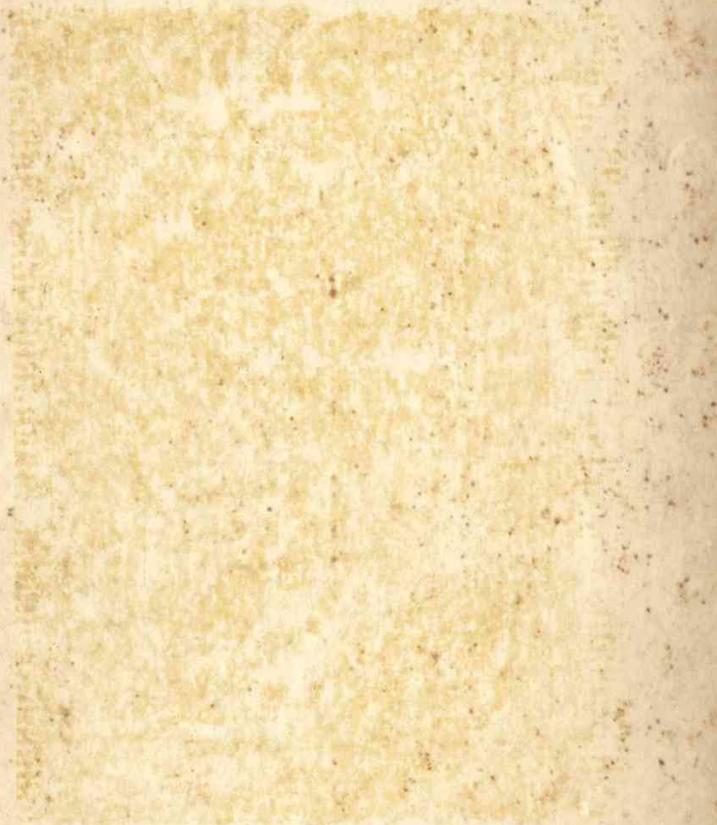

שמיר

הוצאת מרכז החבל הימי לישראל. תל-אביב

10.7.89

מתנה

צ י ו ר ה מ ע ט פ ה מ א ת ש מ י ר .

דפוס הפועל הסזרחי, אגודה קואופ, בע"מ, ת"א, הרצל 78, טל. 5458

זכרונות

גמר המבולוני זמ"ל יומ"ל

י. ברסלבסקי

בני ברק

זבולון לחוף ימים

(מפרץ-חיפה ועמק-זבולון)

תל אביב
18/1/47

ספריית מרכז החבל הימי לישראל / תל-אביב

כסלו תש"א / דצמבר 1940

חוברת ו'

כרתים, דבר ה' עליכם כנעו וכל פלשתים" (ב', ה')? יש בהם כדי לסגם ולאשר את התמונה הזאת.

גם משנתבונן יפה בדבר, נגלה, כי מסקנתנו היתה נמקרה מדי. שלטונו הממשל של עם פלוגי על הים אין משמעותו העדר ישובים של עמים אחרים בחופי ארצו. חופים מסוימים של ארצות ים-התיכון נמנים, הן בעבר הקרוק והן בהנה, על האזורים המגוונים ביותר מבחינה אתנית, ועל אחת כמה ארץ-ישראל- שהיתה נדונה מאז ומעולם, לגיון אתני מיוחד. על כן, בגשתנו אל שאלת "העם העברי והים", בתקופות ימי הפית הראשון והשני, עלינו להקדיל בין התפשטותו המדינית של העם ובין התפשטותו ה"שו"בית.

ספרי יהושע ושופטים, למשל, חוזרים ומדגישים את ישיבתו של הכנעני בקרב שבטי ישראל לאחר הכבוש, אולם גם את ישיבתו של ישראל בקרב הכנעני, כגון, ובגני ישראל ישבו בקרב הכנעני, החמי והאמורי וכו', ויקחו את בנותיהם להם לנשים ואת בנותיהם נתנו לבניהם ויעבדו את אלֵהיהם" (שופ' ה' ו'). הפסוקים התנכיים הבודדים הנ"ל, על התגוררותם של שבטי ובלו, דן ואשר לחוף ימים ומפוזרים והתעסקותם באניות אין בהם, איפוא, פל סתירה לעבדה ההסטורית, שבני ישראל לא כבשו, למעשה, את עמקי הארץ מידי הכנענים, ואין לראות בהם עקבות אפיוזיה חולפת, כי אם הדים להתפשטות העם העברי עד הים גם בתקופות שלא שלט בו שלטון מדיני.

המעבר מארח-חיים של עם נודד, הבא מן המדבר, לחיי חקלאות וקבע, היה, בנדאי פרוצס אטי וממשל, וכל שכן המעבר לישיבה על חוף ימים, מפוזרים ואניות. משאנו מוצאים, איפוא, את שבטי אשר ודן, בשם יושבים, בימי דבורה, על חוף הים ממש, ואניות להם, הרי אין זאת אלא אם כן חלה חריבת העם העברי אל עמקי החוף עוד בימי כבושיו והתיישבותו המקדמים ביותר בא"י. לאור מבחן זה מצטרפים יפה הפסוקים, וישב האשרי בקרב הכנעני ישיבי הארץ (שופ' א', ט"ב) ו"אשר לחוף ימים ישכון" (שם, ה' י"ז), והם עולים בקנה הסטורי אחד: שבט אשר לא הוריש את הכנעני, כי אם נקלט בקרבו כמעוט בלבד, ואף-על-פי-כן התפשט לארץ חוף עמק עכו וצפונה לו ושכו על מפוזרו.

חלקת הארץ בספר יהושע והכללת ערים מערי עמק החוף והחוף עצמו בתחומי שבטים שונים, כהבטחה וכהכלאה לעתיד לבוא, לא נתגשמה מבחינה מדינית, אולם היא נתגשמה, בחלקה, מבחינה ישובית. הנה נפלו למשל, ערי החוף הכנעני צידון ומבצר-צר בגורלו של מטה בני אשר (יהושע י"ט, כ"ח-כ"ט). מבחינה מדינית לא נשתייכו הערים האלה לעם ישראל אפילו בימיהם של דוד ושלמה, אולם בבוא עת ספירת העם בימי דוד מגיעים יואב ושרי החיל אשר לו לפקוד גם את יהודי הערים הכנעניות המרחקות האלה (שמו"ב כ"ד, ו'-ז'). תכנון שנישבים היהודיים בצור ובצידון, בימי דוד, נוצרו ונקבעו רק עם שפור הניסוסים

הדפלוֹמטיים בין ממלכת יהודה וממלכות ערי החוף הנז' וְהָם הָיוּ מֵעִין קוֹלוֹנִיּוֹת שֶׁל סוֹחְרִים יְהוּדִים מִבְּפָנִים הָאֲרָץ; כִּי הָרִי מִתּוֹךְ הַכְּתוּב בְּמַלְכִים א' כ', ל"ד אָנוּ לְמַדִּים, שֶׁמְמַלְכוֹת שְׁכָנוֹת הָיוּ נוֹהֲגוֹת, לְשֵׁם חוֹצוֹת, הֵינּוּ לְפֶסֶד שְׂוָקִים, הָאֲחַת בְּבִירַת הַכְּרֶתָה, אוּ בְבִירַת הָאֲרָץ הַכְּסוּפָה לָהֶן כְּסִיפָה מְדִינִית כִּלְשֵׁהִיא. אוּלָם יִתְכַּן כְּמוֹ כֵּן, שֶׁהַיְהוּדִים תּוֹשְׁבֵי צוּר וְצִדּוֹן בִּימֵי יוֹד אֲזַרְחִים קְדוּמִים הָיוּ, וְאוּלֵי מִימֵי הַתִּישְׁבוּתָם הִרְאִשׁוּנִים שֶׁל בְּנֵי שֶׁבֶט אֲשֶׁר לְחוּף הַיָּם, אוֹתוֹ חִרְם מִצוּר, "אִישׁ חָקֵם יוֹדֵעַ בִּינְה" וּמֵלֵא "אֵת הַחֲקֵמָה וְאֵת הַתְּבוּנָה וְאֵת הַדַּעַת לַעֲשׂוֹת כֹּל מֵלֵאכָה", אֲשֶׁר שֶׁלַח מֶלֶךְ צוּר לְשִׁלְמָה, לְבַנְנָן בֵּית הַמִּקְדָּשׁ בִּירוּשָׁלַיִם, הָיָה בֶן אִשָּׁה אֲלֻמָּנָה מִמִּשְׁתֵּי נִפְתָּלִי וְיִלְפִי דְבָרֵי הַיָּמִים ב', ב', י"ג — בֶּן אִשָּׁה מִבְּנוֹת דָּו" וְאָבִיו אִישׁ צָרִי, וְהוּא מֵרָאָה עַל נִשׁוּאֵי תַעֲרָבוֹת בֵּין שְׁבֵטֵי יִשְׂרָאֵל וּבֵין הַקְּנַעֲנִים, שֶׁהָיוּ כְּנֹרָאָה שְׁכָנִים מְעֲרִים זֶה בְּזֶה.

גַּם בְּגוֹרְלוֹ שֶׁל שֶׁבֶט דָּו נִפְּלוּ מִתְחִלָּה חֲבָלֵי אֲרָץ עַל חוּף הַיָּם מִמֶּשׁ, בְּגוֹן, וְיֵמֵי הַיְרָקוֹן וְהַרְקוֹן עִם הַגְּבוּל מוֹל יָפוֹ" (יהושע י"ט, מ"ו), וְאִם אָמְנָם נִלְחַם הַשֶּׁבֶט הַזֶּה מִחֲבָלֵי גוֹרְלוֹ, אֲשֶׁר הִקְטָחוּ לוֹ ע"י יְהוֹשֻׁעַ, הִתְרָה, וְהָיָה נֶאֱלָץ בְּחִלְקוֹ לְהִתְחַיֵּם עַד קִצָּה עֲמָק הַחוּלָה, לְבַחֹר לוֹ שֵׁם בְּנִלְהַ תְּדַשֶּׁה לְשִׁבְתָּ, הַגָּה קִשָּׁה לְהַגִּית, כִּי אוֹתוֹ שֶׁבֶט, אֲשֶׁר בִּימֵי דְבוּרָה כְּבֵר הָיָה, מִתְגוֹרֵר בְּאֵיזוֹת, נֶעֱקַר מִן הַחוּף לְהַלּוּטִין וְכִי זָכַר לֹא הָיָה לוֹ עוֹד שֵׁם בְּיָמֵים הַבָּאִים. בְּסִפִּירַת הָעָם בִּימֵי יוֹד עוֹשִׂים יוֹאֵב וְשָׂרִי הַחִיל אֲשֶׁר עָמוּ אֵת דְרָכָם

מִצִּדּוֹן וּמִבְּצַר־צַר דְּרוֹמָה: וְכִבְאוּ מִבְּצַר־צַר וְכָל עָרֵי הַחוּף וְהַקְּנַעֲנִי, וְנִצְאוּ אֶל נֶגֶב יְהוּדָה בְּאֵר שֶׁבַע", וְהָרִי זֶה מְעוֹרָר בְּנוֹ אֵת הַרְשָׁם, כִּי הֵם כְּמוֹ אֵת הָעָם גַּם בְּכַמָּה עָרִים וַיְשׁוּבִים בְּחוּף עֲמַק־עַכּוֹ וְהִשְׁרִיחוּ וַיִּשְׁבּוּ בֵּן שְׁבַחוּף הַשְּׁפֵלָה. כְּתוֹשְׁבֵי חוּף הַיָּם וְעַמְקוֹ מִתְגַּלִּים בְּנֵי יִשְׂרָאֵל בְּיָדָאוֹת רַק בְּתַקוּפַת הַמֶּלֶךְ שְׁלֵמָה: בְּחֻלְקַת הָאֲרָץ לְשָׁנִים עֶשְׂרֵי נְצָבִים עַל כֹּל יִשְׂרָאֵל, לְשֵׁם כְּלָפַלַת הַמֶּלֶךְ וּבְנֵי בֵיתוֹ (מֶלֶךְ א' ד', י"י"א), נְקוּבִים גַּם שְׁנֵי נְצָבִים, הַמְּמַנִּים, הָאֲחַד עַל אֲרָבוֹת, שִׁכָּה וְכָל אֲרָץ חֲפָר, וְהַשְּׁנִי עַל גֶּפֶת דָּאר (כַּיּוֹם טַנְטוּרָה, אֲשֶׁר מִמּוֹל זְכָרוֹן נַעֲקָב), סְמִיכוּתָם שֶׁל חֲבָלֵי שְׁנֵי הַנְּצָבִים הַאֵלֶּה זֶה לְזֶה וְסְמִיכוּתָה שֶׁל גֶּפֶת דָּאר לְחוּף הַיָּם מִמֶּשׁ, מִזְכִּיחוֹת בְּעֵלִיל, כִּי בְּתַקוּפַת שְׁלֹטוֹנוֹ שֶׁל שְׁלֵמָה (וּבְנִדְאֵי עוֹד בְּתַקוּפַת שְׁלֹטוֹנוֹ שֶׁל דָּוִד) עַל חוּף הַשְּׁרִיחוֹן הַתְּפֹשְׁטוֹ הַיְשׁוּבִים הַיְהוּדִים שֶׁבְּאֲרָץ שׁוּמְרוֹן עַד הַיָּם, (שְׁטָרֵי הַשְּׁרִיחוֹן, אֲשֶׁר הָיָה מְמַנָּה ע"י הַמֶּלֶךְ דָּוִד עַל תְּבַקָּר הַרְוּעִים בְּשָׁרְזוֹן, (דְּבַה"א כ"ז, כ"ט), גְּדֵל, אִיפּוּא, אֵת עֲדָרֵי הַמֶּלֶךְ בְּתֵבֵל־אֲרָץ יְהוּדִים), אִם נִכְוָה הַהַנְּחָה, אֲשֶׁר נֶעֱמַד עֲלֶיהָ לְהִלָּן, כִּי אוֹתָהּ "אֲרָץ כְּבוֹד", אֲשֶׁר נָתַן שְׁלֵמָה לְחִירְם מֶלֶךְ צַר, חֲלָף הָאֲרָזִים, הַכְּרוּשִׁים וְהַזֹּהָב אֲשֶׁר הִמְצִיא לוֹ לְבַנְנָן בֵּית ה' וּבֵית הַמֶּלֶךְ (מֶלֶךְ א' ט', י"ב) הִיא אֲזוֹר הַכְּצוּת וְהַחוּלוֹת שֶׁל הַנְּעַמִּין וְהַכּוֹרְדִּי, שֶׁבְּעַמְק עַכּוֹ הַדְּרוֹמִי, הָרִי שְׁגַם מִפְּרֵץ חִיפָה בְּכִלְזוֹ הָיָה שִׁינֹן בְּאוֹתָהּ תַּקוּפָה לְמַמְלַכַת שְׁלֵמָה, וְיִתְכַּן כִּי הָיָה מְיָשֵׁב, פֹּה וְשָׁם, גַּם יְהוּדִים.

מִימֵי שְׁלֵמָה וְאַלְכָף לְיֹטָה שְׁאֵלַת הַיְשׁוּבֵי הַעֲבָרֵי עַל

הדפלוֹמטיים בין ממלכת יהודה וממלכות ערי החוף הגדול
 והם היו מעין קולוניות של סוחרים יהודים מבפנים הארץ;
 כי הרי מתוך הפתוב במלכים א' כ', לד' אנו למדים,
 שִׁמְמֵלְכוֹת שְׁכָנוֹת הָיוּ נוֹהֲגוֹת, לְשֵׁים חוֹצוֹת, הֵינּוּ לְיַסֵּד שׁוֹקִים,
 הַאֲחַת בְּבִירַת הַבְּרַתָּה, אוּ בְּבִירַת הָאָרֶץ הַכְּסוּפָה לָהֶן בְּסִיפָה
 מְדִינַת כָּל־שְׁהִיא. אוֹלַם יִתְכּוּ כְמוֹ כֵּן, שֶׁהַיְהוּדִים תּוֹשְׁבֵי צוּר
 וְצִדּוֹן בִּימֵי דוֹד אֲזוּרְחִים קְדוּמִים הָיוּ, וְאוּלַי מִימֵי הַתְּלִיכּוּתָם
 הָרִאשׁוֹנִים שֶׁל בְּנֵי שֶׁבֶט אֲשֶׁר לְחוּף הַיָּם. אוֹתוֹ חִירָם מִצוּר,
 „אִישׁ חָכֵם יוֹדֵעַ בִּינְיָה” וּמֵלֶךְ „אֵת הַחֲכֵמָה וְאֵת הַתְּבוּנָה
 וְאֵת הַדַּעַת לַעֲשׂוֹת כֶּרֶם מְלֹאכָה”, אֲשֶׁר שָׁלַח מֶלֶךְ צוּר
 לְשַׁלְמָה, לְבַנְנוּ בַּיִת הַמִּקְדָּשׁ בִּירוּשָׁלַיִם, הִנֵּה כֵּן אֵשֶׁה
 אֶלְמָנָה מִמַּטָּה בַּתְּלִי (וּלְפִי דְבָרֵי הַיָּמִים ב', ב', י"ג — כֵּן
 אֵשֶׁה מִבְּנוֹת דָּוִד) וְאָבִיו אִישׁ צָרִי, וְהוּא מְרָאָה עַל
 גִּשׁוּאֵי תַעֲרֻבוֹת בֵּין שְׁבֻטֵי יִשְׂרָאֵל וּבֵין הַכְּנַעֲנִים,
 שֶׁהָיוּ בְּנִרְאָה שְׁכֵנִים מְעֵרִים זֶה בְּזֶה.

גם בגורלו של שבט דן נפלו מתחלה חבלי ארץ על
 חוף הים ממזר, כגון „ומי הנרקזו והרקזו עם הגבול מול
 גורזו” (יהושע י"ט, מ"ו), ואם אָמְנָם נִלְחַם הַשֶּׁבֶט הַזֶּה מִחֲבֵלֵי
 גוֹרִזוֹ, אֲשֶׁר הִבְטָחוּ לוֹ עֲזָרָה יְהוֹשֻׁעַ, הַסֵּהֲרָה, וְהִנֵּה נֶאֱלָץ
 בְּחִלְקוֹ לְהִתְחַיֵּק עַד קֶצֶה עִמָּךְ הַחוּלָה, לְבַחֹר לוֹ שֵׁם בְּחִלְקָה
 חֲדָשָׁה לְשֵׁבֶת. הַנֵּה קִשָּׁה לְנִינִת, כִּי אוֹתוֹ שֶׁבֶט, אֲשֶׁר בִּימֵי
 דְבוּרָה בָּבֶר הִנֵּה „מִתְגַּוֵּרֵר” בְּאֲנִיּוֹת, נֶעְקַר מִן הַחוּף לְחִלוּטִין
 וְכִי לֹא הָיָה לוֹ עוֹד שֵׁם בְּיָמֵים הַבָּאִים. בְּסִפְרֵי־הַיָּם
 בִּימֵי דָוִד עוֹשִׂים יוֹאָב וְשָׂרֵי הַחֵיל אֲשֶׁר עִמּוֹ אֵת דִּרְכָם

מִצִּדּוֹן וּמִכְצֵר־צֵר דְרוֹמָה: „וַיָּבֵאוּ מִכְצֵר־צֵר וְכָל עָרֵי
 חֲחוּי וְהַכְּנַעֲנִי, וַיָּבֵאוּ אֶל נָגַב יְהוּדָה כָּאֵר שְׁבַע”, וְהָרִי זֶה
 מְעוֹרָר בְּנוֹ אֵת הָרָשָׁם, כִּי הֵם מָנוּ אֵת הַיָּם גַּם בְּכַמָּה עָרִים
 וַיִּשְׁוֹבִים בְּחוּף עִמְקֵי־עֵכוֹ וְהִשְׁרִיחוּ וּבִישׁוּבֵי דָן שְׁבַחֹף שֶׁשְׁפָלָה.
 כְּתוּשְׁבֵי חוּף הַיָּם וְעַקְוֵי מִתְגַּלִּים בְּנֵי יִשְׂרָאֵל בְּיָדָיו רַק
 בְּתַקוּפַת הַמֶּלֶךְ שְׁלֹמֹה: בְּחִלְקַת הָאָרֶץ לְשְׁנַיִם עָשָׂר נְצֻבִים
 עַל כָּר יִשְׂרָאֵל, לְשֵׁם פְּלִכְלַת הַמֶּלֶךְ וּבְנֵי בֵיתוֹ (מִלְכ' א'
 ד', י"א), נְקוּבִים גַּם שְׁנֵי נְצֻבִים, הַמְּמַנִּים, הַאֲחָד עַל
 אֲרָבוֹת, שִׁכָּה וְכָל אֲרֶץ חֲסֵר, וְהַשְּׁנֵי עַל גֶּפֶת דָּאֵר (כִּיֹּם
 טַנְטוּרָה, אֲשֶׁר מִמּוֹל זְכָרוֹן יַעֲקֹב). סְמִיכוּתָם שֶׁל חֲבֵלֵי שְׁנֵי
 הַנְּצֻבִים הַאֵלֶּה זֶה לָזֶה וְסְמִיכוּתָהּ שֶׁל גֶּפֶת דָּאֵר לְחוּף הַיָּם
 מִמַּזְר, מִזְכִּיחוֹת בְּעֵלִיל, כִּי בְּתַקוּפַת שְׁלֹטוֹנוֹ שֶׁל שְׁלֹמֹה
 (וּבְדוֹאֵי עוֹד בְּתַקוּפַת שְׁלֹטוֹנוֹ שֶׁל דָּוִד) עַל חוּף הַשְּׁרִיחוֹ
 הַתְּפַשְׁטוּ הַיִּשׁוּבִים הַיְהוּדִים שְׁבַע־אֲרָץ שׁוּמְרוֹן עַד הַיָּם. (שְׁטָרֵי
 הַשְּׁרִיחוֹ, אֲשֶׁר הָיָה מְמַנָּה עֲזָרָה הַמֶּלֶךְ דָּוִד עַל הַבְּקָר
 הַרוֹעִים בְּשָׁרׁוֹן, (דְּבַחֵי"א כ"ו, כ"ט), גְּדֵל, אִיפּוּא, אֵת עֲדָרֵי
 הַמֶּלֶךְ בְּחֵלֶל־אֲרָץ יְהוּדִי, אִם נִכְוָנָה הַנִּתְּחָה, אֲשֶׁר נֶעְמַד
 עָלֶיהָ לְחֵלֶן, כִּי אוֹתָהּ „אֲרָץ כְּבוֹל”, אֲשֶׁר נָתַן שְׁלֹמֹה לְחִירָם
 מֶלֶךְ צֹר, חֲלָף הָאֲרָזִים, הַכְּרוּשִׁים וְהַזֵּהָב אֲשֶׁר הִמְצִיא לוֹ
 לְבַנְנוּ בַּיִת ה' וּבַיִת הַמֶּלֶךְ (מִלְכ' א' ט', י"ב) הִיא אֲזוֹר
 הַכְּצוּת וְהַחֲלוּת שֶׁל הַבְּעִמִּין וְהַכּוּרְדִּי, שֶׁבְּעִמָּךְ עִבּוֹ הַכְּרוּמִי
 הָרִי שְׁגַם מִפְּרִץ חִפָּה בְּכִלְלוֹ הָיָה שִׁיף בְּאוֹתָהּ תַּקוּפָה לְמַמְלַכְתָּ
 שְׁלֹמֹה, וְיִתְכּוּן כִּי הָיָה מְיָשֵׁב, פֶּה וְשֵׁם, גַּם יְהוּדִים.
 מִימֵי שְׁלֹמֹה וְאוּלַף לוֹטָה שְׁאֵלַת הַיִּשׁוּב הַעֲבָרֵי עַל

חוף השרון שנית ערפל, אולם משפט הנזכר, כגון „ילכו
 עבדי עם צבדיך בצאניות“ (מלכ"א כ"ב, מ"ט), בו פונה
 אסוניהו בן אחאב אל יהושפט מלך יהודה, הבונה במפרץ-
 אילת (עקבה) אגניות תרשיש ללכת אפירה, גורר אחריו
 מסקנה בדבר שליטת ממלכת ישראל על חוף השרון ובדבר
 ידיעתם של היהודים, בני החוף הזה, את האגניות ואת
 הנסיעה על פני הים; ואמנם, בכתבות תגלת פלאסר השלישי
 מלך אשור, משנת 732 לפנה"ס, על כבושיו בא"י, יש משום
 אשור למסקנה זו: בין הערים הנכבשות על ידו ב-א"רץ
 בית עמרי, הינו בממלכת ישראל, נזכרת גם העיר
 רשפונה, אשר על שפת הים העליון; מכאן, שהעיר רשפון
 (ארסוף-אפולוניה שבקרבת הרצלחה) הייתה בסוף ימי ממלכת
 ישראל עיר חוף ונמל ישראלית.

אשר לארץ פלשת, הגה יש להנחית, כי רק לאחר
 נצחונותיו של דוד על הפלשתים (שמו"ב סוף ה'; ח, א';
 דבה"א י"ח; כ, ד"ו) ובימי שלמה הנה החוף נתון
 למרותה של ממלכת יהודה, (כי הוא — שלמה — רודה
 מתפסח ועד ענה, מלכ"א ה', א"ד'; דה"א ט"ו, כ"ו).
 אחר ימי שלמה חזרו ונתחדשו המלחמות, בין יהודה
 ופלשת. פעם הייתה יד יהודה על העליונה (דבה"א י"ו,
 י"א; כ"ו, ו'; מלכ"ב י"ח, ח'), ופעם יד פלשתים (דבה"א
 כ"א, ט"ז; כ"ח, י"ח), אולם חוף הים עצמו היה נתון,
 בודאי, במשך רב תקופת הפית הראשון, לשלטון הפלשתים.
 התמונה המצטרפת מתוך המב"ד, ובעקר מספרי דברי

הימים, השואבים, כנראה, את ידיעותיהם הנוספות מספרי
 דברי הימים למלכי יהודה וישראל העתיקים, היא, כי
 ממלכת יהודה לא נצטמצמה בהרים, כי אם התפשטה גם
 בשפלה, הינו בנבעות המשתרעות לפני הרי יהודה, ואלו
 עמק חוף פלשת עצמו נשאר בידי הפלשתים. כשמונה דוד
 על „טויתים ונשקמים אשר בשפלה (את) בעל תנו הגדרי“
 (דבה"א כ"ז, כ"ח), היו אולי כל עצי ארץ פלשת רכושו
 וקנינו, אולם בדורות הבאים היו, על פי רב, רק ערים
 כגון צמון, גור, תמנה, עזקה, שוכה, נת, מראשה, לכיש,
 וצקלג, הרחוקות מהלך 40—25 ק"מ מן החוף, נתלתם של
 מלכי יהודה.

מערי מלכי יהודה בשפלה ראויה לתשומת לב בעקר
 העיר צקלג. עיר זו אשר נפלה בגורל מטה בני יהודה
 (יהושע ט"ו, ט"א), ונתנה מאת אכיש מלך גת לדוד, בתקופת
 בריחתו מפני שאול (שמו"א כ"ז, ו'), נשארה קנינם המדיני
 של מלכי יהודה „עד היום הזה“ (שם, שם), כלומר עד ימי
 הכתב הספר שמואל א' בתקופת המלכים. הדגשת ספר
 שמואל: „לכן הייתה צקלג למלכי יהודה עד היום הזה“
 מוכיחה, שהעיר הזאת הייתה ונשארה עיר יהודית מימי
 דוד, ועליו לשאול אם אין כאן לפנינו דגמא ורמז לערי
 יהודה, שהיו מקבלות בתוך ארץ פלשת ממש. כלום אין
 לשער, שבתקופת הפית הראשון התפשטו בני יהודה אל
 חוף עמק החוף ועד הים הגיעו, אם לאסר נצחונותיהם של
 מלכי יהודה על הפלשתים, ואם בתקופות של שלום ויחסים

תְּקַיְנִים? חֲדִירַת בְּנֵי יְהוּדָה אֶל תּוֹךְ עַמְּךָ פִּלְשֶׁת יְכוּלָה
 הִיָּתָה לְחוּל, לְמַשָּׁל, בְּיַמֵּי שְׁלֹמֹה, וּבְיַמֵּי הַבָּיָא אֶת הָאֲרָזִים
 וְאֶת הַבְּרוּשִׁים שֶׁל הַלְּבָנוֹן בְּרַפְסוֹדוֹת דְּרָךְ יָם יָפוֹ; בְּיַמֵּי
 יְהוֹשֻׁפֶט, בָּהֶם נִאֲלָצוּ פִּלְשֶׁתִּים לְהַבִּיא לוֹ מִנְחָה וְכֶסֶף מִשָּׂא
 (דְּבַר־ב', י"ז, י"א); אוּ בְיַמֵּי חֻזְקִיָה, אֲשֶׁר תִּפֶּה אוֹתָם עַד
 עֲזָה (מַלְכ"ב י"ח, ח). יְרִידָתָה שֶׁל אוֹתָהּ אֲשֶׁה גְדוּלָה מִשׁוֹנָם
 לְאֲרָץ פִּלְשֶׁתִּים, בְּשֶׁל הַבְּצֻרַת שֶׁהַשְּׂתָרְרָה בְּעַמְּךָ יִנְרָעֵאל
 אֲשֶׁר לְמַמְלַכְתּוֹ יִשְׂרָאֵל, וְיִשְׁיַבְּתָה שָׁם בְּשֶׁבַע שָׁנִים (מַלְכ"ב
 ח', ב') אֵינָה, אוּלַי, מְקַרִּית כָּל עַקְר. בְּיַמֵּי הַשׁוֹנִמִּית מִשָּׁל
 בִּיהוּדָה יְהוֹשֻׁפֶט, אֲשֶׁר הִפְלִשְׁתִּים הָיוּ נוֹשָׂאִים לוֹ מִנְחָה וְכֶסֶף
 מִשָּׂא, כְּאִמּוֹר, וְיִתְכּוֹן כִּי מְרוֹתָה הִתְחַסִּית שֶׁל יְהוּדָה עַל פִּלְשֶׁת.
 הִיא שֶׁהַכְּשִׁירָה אֶת הַיְשִׁיבָה הַמְּמַשְׁכֶּת שֶׁל מִשְׁפַּחַת עֵבְרִית
 בְּאֲרָץ הַחוּף. בְּתַקּוּפוֹת כַּגוֹן אֵלֶּה עֲלוּלוֹת הָיוּ הַיְרִידָה
 וְהַיְשִׁיבָה בְּאֲרָץ פִּלְשֶׁתִּים לְהַעֲשׂוֹת חֲזִיוֹן חוֹזֵר וְשָׁכִים בְּיוֹתֵר
 וְלִגְרוֹם לְתַגְבֵּרַת הָאֱלֻמְנָט הַיְהוּדִי בְּעַמְּךָ הַחוּף. וְלֹא זֶה בְּלַכְד.
 הַסֵּפֶר „דְּבַר־יְהִיָּמִים“ מוֹכִיחַ בְּעֵלִיל, כִּי בְּתַקּוּפוֹת שֶׁל נֶצְחוֹן
 וּמְרוֹת מְדִינִית עַל הַפִּלְשֶׁתִּים הִיָּתָה תַּגְבֵּרַת הָאֱלֻמְנָט הַיְהוּדִי
 בְּעַמְּךָ הַחוּף פְּעֻלָה מְכֻוֶּנֶת וּמְתַקְנֶת עַיִן מַלְכֵי יְהוּדָה עַצְמָם.
 הִלֵּא כֹּה דְבַר־יְהוֹשֻׁפֶט בְּכ"ו, ו', עַל עֲזִיחוֹ מֶלֶךְ יְהוּדָה: „וַיֵּצֵא
 וַיִּלְחֶם בַּפִּלְשֶׁתִּים, וַיִּפְרָץ אֶת חוֹמַת גַּת וְאֶת חוֹמַת יַבְנָה וְאֶת
 חוֹמַת אֲשְׁדוֹד, וַיִּכְנֶה עָרִים בְּאֲשְׁדוֹד וּבַפִּלְשֶׁתִּים, וַיַּעֲזְרֵהוּ
 הָאֱלֹהִים עַל פִּלְשֶׁתִּים.“ עֲלִינוּ לְסַפֵּם, אִיפּוּא, וְלֵאמֹר, כִּי
 יִשׁוּבִים יְהוּדִים מִבְּלַעִים הָיוּ קְיָמִים בְּעַמְּךָ פִּלְשֶׁת בְּרַב תַּקּוּפַת
 יְמֵי הַבַּיִת הָרִאשׁוֹן, וְכֹן עֲלִינוּ לְנַגִּים כִּי מִיִּשְׁוּבִים הָאֵלֶּה

הַתַּפְּשָׁטוֹ עַד הַיָּם וְעַד שְׂרִירֵי הַשָּׂבֵט דָּן, שֶׁהוֹסִיפוּ אוּלַי
 לְהַתְּקִים גַּם אַחֲרֵי תַקּוּפַת הַשׁוֹפְטִים.

אֲשֶׁר לְמִצִּיאוֹת אֲנִיּוֹת עֲבָרִיּוֹת, שֶׁבָּהֶן הָיוּ הַיְהוּדִים
 מִפְּלִיגִים בָּיָם, אָנוּ מוֹצְאִים יְדִיעוֹת בּוֹדְדוֹת וּמְפַרְשׁוֹת מִתַּקּוּפַת
 הַמְּלָכִים, כִּשְׁהוּ קִשּׁוּרוֹת בְּמַפְלְעֵלֵיהֶם שֶׁל שְׁלֹמֹה וְיְהוֹשֻׁפֶט
 וְכַעֲצִיּוֹן גְּבַר, אֲשֶׁר אֶת־אֵלוֹת עַל שֵׁפֶת יָם סוּף בְּאֲרָץ
 אֲדוֹם (מַלְכ"א ט' כ"ו; כ"ב, מ"ט). רַק בְּשָׁנֵי מְלָכִים אֵלֶּה
 מְדַבֵּר, כִּי בָנוּ בְּמַפְרָץ אֵילַת (עַקְבָּה) אֲנִיּוֹת־תְּרַשִׁישׁ לְלֶכֶת
 אוּפִירָה, כְּדִי לְשֹׂאֵת מִשָּׁם, אַחַת לְשָׁלֹשׁ שָׁנִים, זָהָב וְכֶסֶף,
 שְׁנֵהֲבִים וְקוֹפִים וְתַכְיִים וְכִיּוּצָא בָּהֶם. אֲמָנָם, בְּזִמְנֵן שֶׁבָּנָה
 שְׁלֹמֹה אֶת אֲנִיּוֹתָיו עֲדָן זְמוֹת הִיָּה לְחִירָם מֶלֶךְ צוּר
 וְלְעֲבָדָיו, אֲנָשֵׁי אֲנִיּוֹת, יוֹדְעֵי הַיָּם, אֲשֶׁר שָׁלַח אֵלָיו לְהִיּוֹת
 „עִם עֲבָדֵי שְׁלֹמֹה“, כִּי אֵלֶּה הָאֲחֻרָוִנִים עַצְמָם לֹא הָיוּ בְּקִיָּאִים
 בְּאֲנִיּוֹת־תְּרַשִׁישׁ גְּדוּלוֹת, הַמְּהַלְכוֹת לְמַרְחָקִים; אוּלַם נִרְאָה
 הַדְּבָר, כִּי אַחֲרֵי־כֵן, כְּאֲשֶׁר בָּנָה יְהוֹשֻׁפֶט אֶת אֲנִיּוֹת־תְּרַשִׁישׁ
 שְׁלוֹ (וְלֹא הַלֵּךְ, כִּי נִשְׁבְּרוּ אֲנִיּוֹת בְּעֲצִיּוֹן גְּבַר) נִמְצְאוּ
 בְּאֵילַת וּבְעֲצִיּוֹן־גְּבַר הַיְהוּדִים אֲנָשֵׁי אֲנִיּוֹת יוֹדְעֵי יָם, שְׁנַתְנַסּוּ
 בְּמִלְאָכָה מֵאֹז יָמֵי שְׁלֹמֹה. כְּהַצְעָתוֹ שֶׁל אַחֲזִיָּהוּ כֹּן אֲזַאֵב
 לְפָנָיו יְהוֹשֻׁפֶט, „גִּלְכוּ עֲבָדֵי עִם עֲבָדֵיךָ“—אִין זָכַר לְיוֹרְדֵי
 הַיָּם הַכְּנַעֲנִים, וַיֵּשׂ, אִיפּוּא, מְקוֹם לְהַנְחִיָה, כִּי לְמַמְלַכְתּוֹ
 יִשְׂרָאֵל וְגַם לְמַמְלַכְתּוֹ יְהוּדָה הָיוּ כְּבָר יוֹרְדֵי יָם מְנַסִּים
 מִשְׁלָהֶם. הַמְּלַחְמָה וְהַהֲאָבָקוֹת הַמְּמַשְׁכֶּת שֶׁל מַמְלַכְתּוֹ יְהוּדָה

עם אָדום, בַּמִּשְׁךָ כָּל יְמֵי חַיֵּי הָרִאשׁוֹן. עַל אֹדוֹת הַשְּׁלֹטוֹן
עַל מַפְרָץ אֵילַת, קָרִיעַת הַעִיר אֵילַת מֵעַל אָדום וְשׁוֹבָה לַיָּדֵי
בְּעֲלִיָּה הָרִאשׁוֹנִים תְּלִיפּוֹת (רָאָה, לְמִשְׁל, מִלְכָּב ח', כ"א;
י"ד, כ"ב; ט"ז, ו'), גֵּשׁ בָּהֶן עֲדוֹת חוֹתֶכֶת עַל הַעֲרָף הַחַיּוּנִי
שֶׁהָיָה לָבִים סוּף וְסוּחַר מִפְּרָצוֹ הָאַרְצֵי־יִשְׂרָאֵל בִּשְׂבִיל יְהוּדָה,
וְעַל הַעֲרָף הַעִז שֶׁהָרָגַשׁ בְּמוֹצָא אֶל הַיָּם בִּימֵי מַמְלַכַת שְׁלֹמֹה
וְיִהוֹשָׁפָט; וּמִן הַגְּמֻעַ הוּא, שְׁחִיּוּגִיּוֹת זֶה וְכָל הַעֲרָכִים
הַכִּלְכְּלִיִּים וְהַסְטֵרְטִגִּיִּים, שֶׁהָיוּ כְרוּכִים בָּהּ, לֹא הִקִּימוּ וְלֹא
חָנְכוּ אֲנָשֵׁי אֲנִיּוֹת וְיוֹדְעֵי־יָם בִּישְׂרָאֵל גַּם בְּפָרְקֵי זְמַן שֶׁאִין
הַתַּבְּרָף מִשְׁקָף אוֹתָם כָּל עֶקֶר.

עַל הַגְּמֻעַ הַחַי שֶׁל הַעֵם הָעֲבָרִי עִם חוּף אֲרָצֵי־יִשְׂרָאֵל
בְּתִקּוּפַת חַיֵּי הָרִאשׁוֹן מְעִידִים גַּם תַּאֲוֵרֵי הַיָּם הַרְבִּיבִים
וְהַמְּאֻלָּפִים שֶׁאֵנוּ מוֹצֵאִים בַּתַּבְּרָף. אֲמַנָּם בְּהַשְׁגָּחוֹ שֶׁל הָאִישׁ
הָעֲבָרִי שֶׁבִסְפָּר דְּבָרִים ל', י"א-י"ג מְצַטֵּר עֲבָרוֹ הַשָּׁנִי
שֶׁל הַיָּם הַגְּדוֹף בְּדַמּוֹת עוֹלָם וְעוֹלָם וּבְלִמְיָ מִשְׁג (כִּי הַמְּצֻוֹה
הַזֶּה, אֲשֶׁר אֲנִי מְצוּף הַיּוֹם, לֹא נִפְלְאוֹת הֵיא מִמֶּךָ וְלֹא
רְחֻקָה הֵיא, לֹא בְשֵׁמִים הֵיא... וְלֹא מֵעֶבֶר לָזֶם הֵיא (1),
לֵאמֹר מִי יַעֲבֹר־לָנוּ אֶל עֶבֶר הַיָּם וְיִקְחֵה לָנוּ וְנִשְׁמַעְנוּ אֹתָהּ
וְנַעֲשֶׂנָּה"...) — אוֹלָם אִין בְּצִמְצוּם יְדִיעָה זֶה מִשּׁוֹם רָאָיָה, כִּי
הַיָּם עֲצֻמוֹ לֹא הָיָה נְהִיר לוֹ. עַל כָּל פָּנִים בְּמִשְׁךָ הַתִּקּוּפָה
הַתַּנְכִּית נִתְקַרֵּב הָעֵם אֶל הַיָּם יוֹתֵר וְיוֹתֵר וְהַכִּיר יָפָה אֵת
תְּלִיכּוֹתָיו. הַמְּעִזּוֹ בַּתַּבְּרָף מְגַלֵּה כִּי הָעֲבָרִי הִתְקַדְּמוֹ הֵיטִיב

לְדַעַת אֵת הַיָּם, אֵת טִיב הָאֲנִיּוֹת הַמְּהַלְכוֹת בוֹ, אֵת בְּנִינְוֹ
וְהַרְבֵּבוֹ (רָאָה, לְמִשְׁל, יְחֻזְקָאֵל כ"ז), אֵת מְכַשִּׁירֵי הַדִּיג לְמִינֵיהֶם
וְכִיּוֹצֵא בָהֶם. יְדִיעָה רְחֵבָה זֶה אִי אֲפָשָׁר לָהּ שְׁתֵּהָא מִיִּסְדַת אֶף וְרַק
עַל הַסְתַּכְּלוֹת בְּחֵייהֶם הַכִּלְכְּלִיִּים שֶׁל עֲמִים שְׂכָנִים עַל חוּף יָמָה
שֶׁל א"י. אוֹ רַק עַל הַסְתַּכְּלוֹת בְּחֵייהֶם שֶׁל הַדִּיגִים הָעֲבָרִים עַל חוּפֵי
הָאֲגָמִים שֶׁל אֲרָצֵי־יִשְׂרָאֵל וְנִהְרֹתֶיהָ הַפְּנִימִיִּים (אֲגָב: הַתַּבְּרָף
אִינוּ מְזַכֵּר, בְּמִקְרָהּ, כָּל דְּגָיִם בַּיָּם. הַפְּנִימִיִּים וּבְנֵהֲרוֹת
א"י, וּמִמִּילָא גַם לֹא דִיגִים עַל חוּפֵיהֶם, פָּרַט ל' וְיִקְרָא"
י"א, ט"י). עִם נִפְשָׁתִי, מְרַחֵק מִן הַיָּם, שְׁלֹא יִדַע אֵת
טַעַם הַהַסְתַּכְּלוֹת לְמִרְחֻבָּיו, לֹא הָיָה יוֹצֵר אֵת הַתַּאֲוֵר הַשִּׁירִי
הַנֶּאֱמָר, עַז הַכְּטוּי וְהַעֲבָרִים שֶׁבְּתֵּהֵלִים פָּרַק ק"ז:

יֹרְדֵי הַיָּם בְּאֲנִיּוֹת,	עֲשֵׂי מְלֹאכָה בְּמַיִם רַבִּים,
הַמָּה רָאוּ מַעֲשֵׂי ה'	וְנִפְלְאוֹתָיו בְּמִצּוֹלָה.
וַיֹּאמֶר וַיַּעֲמֵד רוּחַ	סְעָרָה, וַתִּרְוַמֶם גְּלוֹי,
יַעֲלוּ שָׁמַיִם, יִרְדּוּ תְּהוֹמוֹת,	נִפְשָׁם בְּרָעָה תִתְמוּגָה,
יַחֲגוּ וַיִּנְוְעוּ בַשָּׁכוֹר	וְכָל חֲכָמָתָם תִּתְבַּלַּע,
וַיַּצְעֲקוּ אֶל ה' בַּצָּר לָהֶם,	וּמִמְצוּקֹתֵיהֶם יוֹצִיאֵם,
יָקָם סְעָרָה לְדָמְמָה	וַיִּחַשּׁוּ גְלוֹיָהֶם.
וַיִּשְׁמְחוּ, כִּי יִשְׁתַּקּוּ,	וַיִּנְחַם אֶל מַחֲזוֹ חֲפָצָם.
יִרְדּוּ לְה' חֲסִדוֹ	וְנִפְלְאוֹתָיו לְבָנֵי אָדָם,
וַיִּרְוַמְמוּהוּ בַקֶּהֶל עִם	וּבְמוֹשֵׁב זִקְנִים יִתְלַלוּהוּ."

עִם מְרַחֵק מֵהַיָּם לֹא הָיָה מְשַׁלֵּב בְּפָרְק "בְּרָכִי נִפְשֵׁי
אֵת ה'", הַדִּיּוּעַ בְּנִפְשֵׁי הַשִּׁירִי וּבְתַפְסִיכָתוֹ הַקּוֹסְמִית הַרְחֻבָּה.

את המשפטים הנפלאים: "זה הים גדול ורחב ימים, שם
רמש ואיו מספר, חיות קטנות עם גדולות, שם אגניות
יהלכו, לונתו זה יצרת לשחק בו. כלם אליך ישברו, לתת
אצלם בעתו. תתן להם ילקטון, תפתח ידך ישבעון טוב"
(תהי' ק"ד, כ"ה-כ"ח).

מתוך הפסוקים האלה נאחרים אנו רואים, שמציאותו
של הים מרחיבה ומעמיקה את תחושתו ואת תפיסת עולמו
הקוסמית של העברי הקדמון; הים, על שלל חווינותיו,
מעורר את תהיתו על שגב היצירה ויוצרה; ומה רבים הם
הניואנסים הלשוניים העסיסיים והעזים, שהים מעלה בפי
איש התבונה, ואפשר לומר כי הוא מטביע את חותמו על
לשונו הפיוטית והעשירה של ספר הספרים.

הקפו הרחב של הים, שאון גליו ודוכים, הסערה
והקצף, האגיות הנעות בשכור, הדגה ובעלי החיים השורצים
בים, המצודה והממקרת הנפרשים על מימיו, משמשים לו,
לעברי הקדמון, נושאים ציוריים למשלים, השואות והשאלות,
נאים ופולסטיים ביותר: מבקש הנביא, למשל, להבליט, מה
רבה המדה בה תתפשט דעת ה' בעולם, הרי הוא משנה
אותה למים הרבים המכסים פני ים: "כי מלאה הארץ
דעה את ה' פמים לים מכסים" (ישעיהו י"א, ט), או "כי
תמלא הארץ לדעת את כבוד ה' פמים יכסו על
ים" (חבקוק ב', י"ד); מבקש המקונו לתנות גדל שברה
של ירושלים, לאחר חרבון בית המקדש, הרי הוא
קורא ומשוע: "גדול פים שברך" (איכה ב' י"ג);

שקסם של האויבים העצומים והשתערוכם על ל"י משול
לשאון הים ומשבריו האדירים: "הוי המון עמים רבים
בחמות ימים יהמיו ושאוץ לאמים כשאון מים כבירים
ישאוץ" (ישע' י"ז, י"ב); ואלו קצרידה של ממלכת ישראל
ומלכה משול לקצף על פני המים: "נדמה שמרון מלכה
קצף על פני מים" (הושע י' ד), אשת החיל משולה
ל"אגיות סוחר — ממרחק תביא לחמה" (משלי ל"א, י"ד),
השותה לשכרה דומה ל"שכב בלב ים וכשכב בראש חבל"
(שם כ"ג, ל"ד), ואלו, האדם לא ידע את צתו, פדגים
שאנזנים במצודה רעה" (קהלת ט', י"ב), ורבים המשלים
פיוצא באלה.

במדבר, שעל גבול עבר הירדן מזרחה, בו צמצם,
כאמור, גם הים במערב את שעור השגתו הגאוגרפית של
העברי הקדמון; אולם הנגודים שבין הארץ המישבת ובין
המדבר, ועוד יותר הנגודים שבין הנבשה והים לבו את
דמיונו, והגבירו את התעמקותו בשניות אשר בטבע ובמהותה
הגאוגרפית המיוחדת של ארצו הקטנה.

מתוך התבוננות בפחות האיתנים, המשתוללים בים,
בסערות המתחוללות בו, במשברים המשתערים על היבשה
לבלעה ולהתריבת, וכו גם בהתנצותם של המשברים האלה
אל סלעי החוף, בהשתטחותם על פני החוף, בשונם
הדלדלים וסכרי אוגים אל חיק הים, גלה איש התבונה את
חזקי הטבע הניצבים, ומתוכם ראה גם את גדלתו של הבורא,
קובע הקקים האלה: ה' הוא, מקורא למי הים וישפכם על

פני הָאָרֶץ" (עמוס ה', ח'), ה' הוא "רַבֵּעַ הַיָּמִים וַיִּהְיוּ גְלִיּוֹ" (ישעיה נ"א, ט"ו), הוא, אֲשֶׁר "בְּרִיתִים בְּסִיר מְצוּלָה, כִּם יָשִׁים בְּמִרְקָקָה" (איוב מ"א, כ"ג), אֲךָ הוּא גַם הַ"מוֹשֵׁל בְּגֵאוֹת הַיָּם", בְּשׂוֹא גְלִיּוֹ הוּא יִשְׁבָּחֵם (תה"ל פ"ט, י'), הוּא הַ"מְשַׁבֵּים שְׂאוֹן יָמִים, שְׂאוֹן גְּלִיָּהֶם" (שם, ס"ה, ח'); בְּאַחַת ה' הוּא אֲשֶׁר שָׁם "חוֹר גְּבוּל לַיָּם, תִּקְעוּלָם וְלֹא יַעֲבְרֶנּוּ, וַיִּהְיֶעֱשׂוּ וְלֹא יוֹכְלוּ, וְהָמוּ גְלִיּוֹ וְלֹא יַעֲבְרֶנּוּ" (ירמיה ה', כ"ב), אֲשֶׁר שָׁם "לַיָּם תִּקּוּ וַיָּמִים לֹא יַעֲבְרוּ פִּי, בְּחוּקוֹ מוֹסְדֵי אֶרֶץ" (משלי ח', כ"ט), הוּא אֲשֶׁר קָרָא אֶל הַיָּם: "עַד פֹּה תָבוֹא וְלֹא תִסִּיף וּפֹא יִשִׁית בְּגֵאוֹן גְּלִיךָ" (איוב ל"ח י"א).

הַעֲבָרִי בְּן תְּקִיפַת הַתַּבַּיִן חֲדוּר, כְּאֲמֹר, תִּהְיֶה וּפְלֵא גַם עַל בְּעֵלֵי הַחַיִּים, הַשׁוֹרְצִים בַּיָּם; וּבְתוֹכָם עַל הַחַיּוֹת הָאֲגָדִיּוֹת. שְׂנֵצְצִירוּ בְּדַמְיוֹנָם שֶׁל כָּל שׂוֹכְנֵי הַיָּמִים מֵאֹז וּמַעוֹלָם. אוֹלָם חֵית־הַיָּם אֵינָה מְצַטְרֶת לְפָנָיו רַק בְּשִׁהִיא לְעֲצָמָה, כִּי אִם עַפְ"ר בְּמִשְׁל נוֹסֵף לַנְּגוּדִים הַרְבִּים אֲשֶׁר בְּטַבַּע. כְּשֵׁם שֶׁהוּא מְקַבֵּיל תְּמִיד אֶת הַיָּם אֶל הַיִּבְשָׁה בְּדַמְיוֹת מְגֻדֹת זו לְזוֹ, וְכֵשֶׁם שֶׁהוּא מַצִּיג אֶת מַעֲמָקָיו וְתִהְיוֹתָיו שֶׁל הַיָּם לְעַמַּת הַהָרִים הַרְבִּים וּמִסְגּוֹתֵיהֶם הַנְּשֻׂאוֹת: "צִדְקָתְךָ בְּהַרֵי אֵל, מִשְׁפָּטֶיךָ תִּהְיֶה רַבָּה" (תה"ל ל"ו, ז), וְאִם יִחְבָּאוּ בְּרֹאשׁ הַסְּרָמָל, מִשָּׁם אֲחַפֵּשׁ וּלְקַחְתִּים; וְאִם יִסְתָּרוּ מִגִּד עֵינַי בְּקַרְקַע הַיָּם, מִשָּׁם אֲצַנְּהָ אֶת הַגֹּחַשׁ וּנְשָׁכָם" (עמוס ט' ג'), בְּן הוּא מְזַכֵּר תְּמִיד אֶת חֵית הַיָּם בְּנִגּוּד לְחֵית הַיִּבְשָׁה, אוּ לְעוֹף הַשָּׁמַיִם: "וַיִּמְעַשֶׂה אֲדָם בְּדַגֵּי הַיָּם, בְּרִמְשׁ לֹא מוֹשֵׁל בּוֹ" (הבְּקוֹק א' י"ד), פָּרוּ וַרְבוּ... וַרְדּוּ בְּדַגַּת הַיָּם... וּבְכָל חַיַּת הָרִמְמִשָּׁה

עַל הָאָרֶץ" (בראש' א', כ"ח); אֲפִלּוּ בְּשַׁעַת שֶׁהִנְבִּיא מְדַבֵּר עַל הַאֲחֵרִית הַרְעָה, אֲשֶׁר תָּבוֹא עַל הָאָרֶץ, וְעַל הַשְּׂנוּיִים וְהַתְּמֹרוֹת, אֲשֶׁר יִחֹלוּ בְּעַקְבוֹתֶיהָ בְּטַבַּע, אִין הוּא מְסִיחַ אֶת דַּעְתּוֹ מִן הַנְּגוּד שֶׁבִּין חֵית הַיָּם לְזוֹ שֶׁל הַיִּבְשָׁה: "בַּיּוֹם הַהוּא יִהְיֶה רַעַשׁ גְּדוֹל עַל אֲדַמַּת יִשְׂרָאֵל, וְרַעַשׁוּ מִפְּנֵי דַגֵּי הַיָּם... וְכָל הַרְמֵשׁ הַרְמוֹשׁ עַל הָאֲדָמָה" (יחז' ל"ח, י"ט-כ); "עַל כֵּן תֵּאָבֵל הָאָרֶץ, וְאֵמְלַל כָּל יוֹשֵׁב בָּהּ. בְּחַיַּת הַשָּׂדֶה וּבְעוֹף הַשָּׁמַיִם, וְגַם דַּגֵּי הַיָּם יִאֲסָפוּ" (הושע ד', ג'); "אָסַף אָסַף כָּל מַעַל מִפְּנֵי הָאֲדָמָה נְאֻם ה', אָסַף אֲדָם וּבְהֵמָה, אָסַף עוֹף־הַשָּׁמַיִם וְדַגֵּי הַיָּם" (צפניה א', ב-ג).

מִתְרַגֵּז הַצִּיּוּרִים, הַהֲשֻׂאוֹת וְהַמְשָׁלִים, הַמְּפֹרָת, חֲלִיּוֹת־חֲלִיּוֹת, בַּתַּבַּיִן, אֵי אֲפֹשֶׁר לָהּ שֶׁתַּחֲרוּ אֲצֵל עִם מְנַתֵּק מַעַל חוֹפָה שֶׁל אֵי. אֵי אֲפֹשֶׁר לָהּ שֶׁתִּהְיֶה אֲךָ וּרַק פְּרִי פִּיטְנִים וְחוֹזִים יְפִי־נֶפֶשׁ, אֲשֶׁר יָרְדוּ מִהָרִי הַהוּדָה, אֲסַרְנִים וְהַגְּלִיל, כְּדֵי לְהַתְּבַשֵּׁם וּלְהַתְּפַעֵם מִן הַיָּם עַל שֶׁלל חַיּוֹנוֹתָיו וְחַיּוֹתָיו. אִישׁ הַתַּבַּיִן, אֲשֶׁר כָּלֵל אֶת תְּפִיסַת עוֹלְמוֹ הַקּוֹסְמִית בְּמֵאֲמַר־הַתְּפַעּלוֹת: "יִשְׁמַחוּ הַשָּׁמַיִם וְתִגַּל הָאָרֶץ, יִרְעֶם הַיָּם וּמְלֵאוּ, יַעֲלוּ שְׂדֵי וְכָל אֲשֶׁר בּוֹ, אֹז וְרַבְּנוּ כָּל עֲצֵי יַעַר" (תה"ל צ"ו, י"א-יב), יִנַּק אֶת מְזוּגוֹ וְאֶת חַיּוֹתָיו הַחֲמֻרִים וְהַרְחֹקֵנִים גַּם מִן הַיִּבְשָׁה וְגַם מִן הַיָּם, וְהֵיךְ לֹא רַק אֲזַרְחָ הַהָרִים וְהַעֲמָקִים, הַיַּעֲרוֹת וְהַשְּׂדוֹת, כִּי אִם גַּם אֲזַרְחָ חוֹפֵי אֲרָצְנוּ הַקְּטָנָה וּמִימֶיהֶם.

האם היה העם העברי כרוף אחר הים ומלאכת-הים גם בתקופת הבית השני? בספרו "קדמות היהודים, נגד אפיון" מכריו יוסף בן מתתיהו לאמור: "לא שפת הים היא מושבנו, ולא המסחר נותן שמחה בלבנו, ובעבור זה אין אנו באים בקנה עמים זרים, כי ערינו בנויות מרחוק לים, ונתחלנו היא ארץ טובה ופורה, ואת אדמתה אנו עובדים" (*). והוא מוכיח, לכאורה, במדה שאין לטהר אתריה, כי עם ישראל בזמנו, הניגו, בסוף תקופת הבית השני, היה מנתק לתלוטיו מן הים וכל הכרוף בו. אולם מפליא הדבר: משכוכשים אספסגוס וטיטוס את ארץ-ישראל ומחריבים את בית המקדש אין הם מוצאים לעצמם הפגנה נאה ובולטת יותר לנצחונם על יהודה מאשר ציון המלים, "יהודה הימית" Judea navalis במטבעות שהם טובעים לזכר נצחונם זה... אם נכונים דברי יוספוס, כי העם העברי בזמנו היה מנתק כליד מן הים, וכי לא שפת הים היתה מושבו, מה ראו אספסגוס וטיטוס על ככה לכנות את ארץ-ישראל הנכבשת בשם "יהודה הימית", ומה ראה טיטוס על ככה לצור את מטבעותיו, פשרגלו האחת דורכת דריכת נצחון על חרטם אנגיה וממולו שני יהודים המתחננים על בפשם?

לכאורה סתירה עצומה לפנינו, ונגמה נוספת לערפלים הנסוכים על שאלת "העם העברי והים" בימי קדם; ואף-על-פי-כן צפונה אמת נחסיית גם בעדוהו של יוסף בן מתתיהו וגם במטבעות הכוכשים הרומאים: יוסף בן מתתיהו בקש (*). מתרגם על ידי י. נ. שמחוני.

להדגיש, כי עם ישראל ברבו, או רבו ככלו בארץ-ישראל, עם מקלאי הגהו, עם היושב באזורי החרים והעמקים הפנימיים של הארץ; אך הוא לא בא לשלול את התפשטותם של ישובים יהודים גם בעמקי החוף ועל שפת הים ממש, כי הרי בהתחולל המרד בזמנו הרגו היונים של קיסריה העצירה, אשר נוסדה ע"י הורדוס, בעצמם עשרים אלה יהודים ויותר מבני עירם; ואלו "את הפליטים תפס פלורוס והוליך אותם בנתשפים לעבודת פרח בספינות" (מלתמות היהודים ב', י"ח, א'). וגם בערי החוף האחרות של ארץ-ישראל נמצאו, בימי יוסף בן מתתיהו, יהודים לאלפים, כי האשקלונים הרגו בימי המרד, כאלפים וחמש מאות איש מן היהודים, אשר שכנו בקרבתם; יושבי עפו רצחו אלפים איש ושמו רעים במאסר, וגם הצורים המיתו יהודים במספר גדול, ורבים מהם אסרו בנתשפים (שם, ב', י"ח, ה'). יוסף בן מתתיהו לא בא לשלול את העבדה שעשרות אלפי היהודים, אשר התגוררו בערי החוף ההלניסטיות, עסקו במסחר ובעבודות הכרוכות בהם, כי אם בא להדגיש, שעם ישראל ככלו עם עובד אדמה הגהו, ואין סיו מוסדים על סחר הים ותוסיו. מצד שני הגזימו בנדאי הכוכשים הרומאים ככותם את ארץ-ישראל הנמצחת בשם "יהודה הימית", וזה כנראה, בזכותו של הצי היהודי, שהשמד ביפו נאשר עליו עוד נעמד להלן.

די לסקור סקירה תסופה את תולדות ישראל בימי הבית השני, החל במלתמות השמונאים וכלה במרד הגדול ברומאים.

כְּדִי לְהוֹכֵחַ, כִּי יְהוּדֵי אֶרֶץ־יִשְׂרָאֵל לֹא רַק שָׁיִשְׁבוּ וְיִשְׁבַת
קָבַע עַל חוֹפֵה שֶׁל הָאֶרֶץ, כִּי אִם גַּם שׁוֹטְטוּ בְּמִימֵי הַיָּם
הַגְּדוֹל בְּאַנְשֵׁי־אֲנִיּוֹת וְכִיּוֹרְדֵי־יָם מִבְּהֵמָה וְאֲמִיצִים.

בְּכָר בְּיַמֵּי יְהוּדָה הַמַּמְכִּי הָיוּ קָמִים יְשׁוּבִים יְהוּדִים
בְּעָרֵי הַחוּף, בְּגוֹן יָפוֹ וְנִבְנָה. עֲבָדָה זֹאת נִגְלִית לָנוּ רַק
בְּיַמֵּי מֶרְדִּי הַחֲשׂוֹמוֹנָאִים וְנִקְמוֹתֵיהֶם בְּעָרִים הָאֵלֶּה, עַל מַעֲשֵׂה
הַתּוֹעֵבָה אֲשֶׁר עָשׂוּ בְּשִׁכְנֵיהֶם הַיְהוּדִים: בְּפָרוֹץ מֶרְדִּי הַחֲשׂוֹמוֹנָאִים
הַזְּמִינּוּ תוֹשְׁבֵי יָפוֹ אֶת יְהוּדֵי הָעִיר, עִם נְשׂוֹתֵיהֶם וְטַפָּם, אֶל
סְפִינּוֹתֵיהֶם, וְטָבְעוּ מֵהֶם קְמָאֲתִים נֶפֶשׁ בָּיִם, וְכֵן עָשׂוּ
תוֹשְׁבֵי נִבְנָה לַיהוּדִים הַשׁוֹכְנִים בְּתוֹכָם. עַל כֵּן שָׂרַף יְהוּדָה
הַמַּמְכִּי אֶת נְמֻלָּה שֶׁל יָפוֹ וְאֶת סְפִינּוֹתֶיהָ, וְכֵן הֶעֱלָה בְּאֵשׁ
אֶת נְמֻלָּה שֶׁל נִבְנָה וְצִיָּה. לְדַבְּרֵי סֵפֶר מַמְכִּים ב' י"ב ג' ט'
נִרְאוּ הַלְהֻבוֹת עַד יְרוּשָׁלַיִם.

הַחֲשׂוֹמוֹנָאִים הִרְאִישׁוּנִים הַבְּחִינוּ יָפָה מִה רַב עָרְפוֹ
הַכִּלְכִּלִי וְהַמְדִינִי שֶׁל הַיָּם בְּשִׁכִּיל הָעַם הָעֵבְרִי הַחֲקָלָאִי, וְהֵם
שָׂאֲפוּ לְכַבּוֹשׁ אֶת הַיָּם וּלְיָשֵׁב אֶת חוֹפָיו. עִם עֲלוֹת כַּחוֹ שֶׁל
יּוֹנָתָן הַחֲשׂוֹמוֹנָאִי, לְרַגֵּל הַמַּלְחָמוֹת הַפְּנִימִיּוֹת עַל כֶּסֶף
הַשְּׁלִטוֹן הַסִּילּוּבִקִי בְּסוּרְיָה, מִתְחִילָה גַם הָאֲבָקוֹתָם שֶׁל
הַחֲשׂוֹמוֹנָאִים עִם הָעָרִים הַהֶלְנִיסְטִיּוֹת שֶׁעַל חוֹף הַיָּם, יּוֹנָתָן
כּוֹבֵשׁ אֶת יָפוֹ וְאַשְׁדּוֹד, מַכְנִיעַ אֶת אֲשַׁקְלוֹן וְאֶת עֵזָה, מִקְבֵּל
מִן הַשְּׁלִיטִים, הַמַּתְחַלְפִים בְּסוּרְיָה, תְּחִלָּה אֶת עֶקְרוֹן וְגִבּוֹלוֹתֶיהָ,
וְאַחַכְּ אֶת מַחֲזוֹ לוּד; אַחֲרָיו שָׁמְעוֹן מִתְמַנֶּה בַּפַּעַם הִרְאִישׁוֹנָה
בְּדַבְּרֵי מִי אֶרֶץ־יִשְׂרָאֵל, שְׁלִיט יְהוּדִי עַל כָּל הַחוּף, הַמִּשְׁתַּרְע
מִסּוּלְמָה שֶׁל צוּר (רֵאס אֶל־נֶאֱקוּרָה) בְּצַפּוֹן וְעַד גְּבוּלוֹת

מִצְרַיִם בְּדְרוֹם. הוּא מִמְשִׁיךְ בַּפַּעֲלַת הַשְּׁתַלְטוּתוֹ שֶׁל יּוֹנָתָן
עַל הַיָּם, מַכְנִיעַ שׁוֹב כַּמָּה מְעָרֵי הַחוּף, מְגַרֵשׁ אֶת תוֹשְׁבֵי
יָפוֹ וְהוֹפֵךְ אוֹתָהּ לְעִיר נְמָל יְהוּדִית, עִם כַּבוֹשׁ הָעִיר גְּזֵר,
גְרוֹשׁ תוֹשְׁבֵיהָ, טְהוֹר הַבְּתִים אֲשֶׁר הָיוּ בָהֶם אֱלִילִים
וְהַפְּסִיקָתָהּ לְעִיר יְהוּדִית, הוּא מְחַזֵּק וּמְבַטֵּחַ אֶת הַשְּׁלִיטָה
בְּדַרְכֵים שְׂבִינִי וְרוּשָׁלַיִם וּבֵין חוֹף הַיָּם. בְּסִיּוֹם פְּרָשַׁת עֲלִילוֹתָיו
שֶׁל שָׁמְעוֹן הַחֲשׂוֹמוֹנָאִי מְדַוֵּשׁ סֵפֶר מַמְכִּים א', י"ד, ה', כִּי
הוּא "לָקַח אֶת יָפוֹ לְחוּף וַיַּעַשׂ כַּבּוֹא אֶל אֲנֵי הַיָּם, וַיִּרְחַב
אֶת הַגְּבוּלוֹת לְעַמּוֹ"; כְּלוֹמֵר עִם כַּבוֹשׁ חוֹף הַיָּם פָּתַח שָׁמְעוֹן
סִתַּח אֶל מֶרְחַבֵי הַיָּם וְאֶל אֲנֵיהֶם הַרְחוֹקִים שֶׁל יָוֹן וְרוֹמָא,
וּקְשָׁעִיב שָׁמְעוֹן אֶת שְׁבַע הַפְּרִימִדוֹת וְאֶת הַעַמּוּדִים הַנְּאִים
עַל קֶבֶר הוֹרְיָו וְאַחֲרָיו בְּכַפֵּר מוֹלְדוֹתוֹ מוֹדִיעֵינּוּ, בְּחֵר לְקַשְׁטָם
גַּם בַּפְּתוּחֵי אֲנִיּוֹת, (שֵׁם י"ג, כ"ז-כ"ט), כְּסִמֵּל לְהַשְׁתַלְטוּתוֹ
שֶׁל הָעַם הָעֵבְרִי עַל הַיָּם.

בְּיַמֵּי אֶלְכְּסַנְדֵּר נִבְאִי הָיוּ תִשַׁע מְעָרֵי הַחוּף, שְׂבִינִי
רְפִיחַ וְקִיסְרִיָה, בְּיַדֵי הַיְהוּדִים (קִדְמִי הִי'ה' י"ג, ט"ו, ד';
מִלַח' הִי'ה' א', ד', ב' וז'). מְטַבְּעוֹתָיו וְכֵן מְטַבְּעוֹת אֶשְׁתוֹ
אֶלְכְּסַנְדֵּרָה נִשְׂאוּ עֲלֵיהֶם צוּרַת עֲגוֹן, כְּאוֹת וְכִסְמֹן לְכַבוֹשׁ
הַשְּׁלִטוֹן וְקִיּוּמוֹ בְּחוּף הַיָּם. צוּרַת עֲגוֹן הִיָּתָה טְבוּעָה גַם
בְּמְטַבְּעוֹתָיו שֶׁל נְכֵדָם אֶלְכְּסַנְדֵּר. בְּשָׁעָה שֶׁהוֹרְקָנוֹס מִתְנַצֵּב
לְפָנָיו פּוֹמְפִיוֹס בְּדַמְשַׁק, לְחַבּוֹעַ אֶת כֶּסֶף הַשְּׁלִטוֹן, אֲשֶׁר נִגְזַל
מִמֶּנּוּ ע"י אַחֲרֵי אֲרִיסְטוֹבּוּלוֹס, הוּא מְאַשִּׁים אֶת אַחֲרֵי בְּמַסְעֵי
שׂוֹד עַל הַיָּם (קִדְמִי הִי'ה' י"ד ג', ב'). עַל מַסְעֵי שׂוֹד שֶׁל
יְהוּדֵי אֶרֶץ־יִשְׂרָאֵל עַל הַיָּם מְרַמֵּז גַּם אֶסְטְרַבּוֹן בְּסִפְרוֹ

„גיאוגרפיקה“, שנקטב נ'ס' שנים לפני החרבן. הוא מספר, כי יהודי ארץ-ישראל יורדים עד הים ומשתמשים במעגן האניות בקפו, ואולם ברור הוא, כי מעגני הלסטים הם קני לסטים*...)

מימי אלכסנדר יבאי ואילך הנה גורלן המדיני של ערי החוף נתון לזוועים ולחלופי בעלים. הערים נקרעו מעל שלטון בית החשמונאים ובית הורדוס והתזרו להם שנית, אולם הישוב היהודי בנדאי שגבר בהן, מאז כבושי יונתן ושמעון החשמונאים, וכן נתחזקו קשריו הבלתי אמצעיים של העם העברי אל הים. על מציאות יהודים עוסקים בספנות ומפליגים על פני מרחבי הים מרמז, למשל, עוד בנאמו של אגריפס לפני יהודי ירושלים, המבקשים להתמרד בשלטון הרומאי. בנאמו זה הוא פונה אליהם בשאלה הנוקבת: „ומה הצבא והנשק, אשר תבטחו עליהם במלחמה, ואי הצי האדיר אשר תכבשו בו את הים מידי הרומאים? (מלח' היה' ב', ט"ו, ד). אלמלא היו להם ליהודי החוף, אניות משלהם, אם רבות ואם מעטות, לא היה אגריפס שואל את השאלה הזאת, כי היא היתה מיתרת מעקרה. ואכן, יפו העיר, שהיתה עיר יהודית למן ימי שמעון החשמונאי ועד הרבנה בידי צסטיוס, שהרג בה כשמונת אלפים וארבע מאות איש (שם ב', י"ח, י"), היתה

(* ראה ד. סליטרניק, מקורות הלניסטיים על ארץ-ישראל ויבנה העברית לתקורת א"י? ועמיתותיה מקדש לוגר מניא, ירושלים, התרצ"ח, עמוד 233.

תמיד על הספנות ועל ההפלגה בים. יוסף בו מתהיה מספר, כי בהתחלה המרד ברומאים, התקבצו אנשים רבים, אשר גרשו מן הערים לרגלי המלחמה ובנו את העיר יפו, הערוסה בידי צסטיוס, לעיר משגב להם... הם בנו להם ספינות שודדים רבות והרבו לעשות שוד וקמס בדרך הים, אשר בין סוריה וכנען (פיניקה) ובין ארץ מצרים, עד אשר לא יכלה עוד אגיה להפליג בים הזה מפני פחדם ומוראם (שם ג', ט', ב'); וכשעלה פהאם צבא אספסינוס על העיר מצד היבשה „ברחו היהודים אל אניותיהם ולנו שם“, ורק הסערה, אשר קמה עליהם ונפצה את האניות אל הסלעים ואף החוף, שמה קץ לצי העברי שבסוף ימי הבית השני (שם ג' ט' ג'). יש לשער, כי בין האניות הרבות, אשר הובלו בתהלוכת הנצחון של אספסינוס ובנו טיטוס ברומא (שם ז', ה', ח), היו גם מן האניות של הצי היהודי האובד בקפו. בראשית הפך כפר ציו, כי המטבעות, שנטבעו ברומא, לזכר הנצחון על עם ישראל, נשאו עליהם את הפתכת „יהודה הימית“ וכי טיטוס מתאר בהן, כשהוא דורך על חרטם אגיה ויהודים מתחננים שם על נפשם. יש עוד להוסיף, כי המטבעות הללו, של אספסינוס, טיטוס ודומיצינוס, נשאו עליהם גם את הפתכת Victoria navalis כלומר „הנצחון הימי“, והם מוכיחים עד כמה גדול היה בעיניהם הנצחון על הצי היהודי, אשר החריד את אניותיהם, פרע את קשרי-תחברתם והטריד את שלטונם לארץ חופי סוריה, ארץ ישראל ומצרים.

הנה כי כן לא מנתק מעל הים היה העם העברי בתקופת הבית השני, כפי שאפשר היה להסיק מדברי יוסף בן מתתיהו בספרו „נגד אפיון“, כי אם, להפך, קשור בו קשר אמיץ. מאז פתח שמעון החשמונאי בכבושיו „מבוא אל איי הים“ רבה ההתיישובות היהודית לארץ החוף וההתנסות בתי הים ובהפלגה בנאות יהודיות היא, היא, שהגבירה אולי את ההגירה היהודית הגדולה אל חופי הים התיכון בכלל, והיא שגרמה, אולי, להתגברות הפזור היהודי שהתפשט הרחק בימי תקופת הבית השני. באותו נאום, לפני יהודי ירושלים המתמרדים, מנהיר אגריפס המלך ואומר, כי הרעה אשר גביא עמו המרד, לא עליהם בלבד תבוא, כי אם גם על היהודים היושבים בכל עיר ומדינה — „הלא אין עם בעולם, אשר לא נדחו אליו פוזרי אחיכם!“ (שם ב', ט"ז, ד').

על זיקת היהודים, יושבי ערי החוף, אל עבודות הים ונדיג, יש ללמוד גם מן החמר העשיר והמגוון, אשר במשנה, בתלמוד ובמדרשים. בדרך קלל משקף, אמנם, החמר הזה את היהודים כאלמנט מסחרי בעקר, אולם הפרטים ופרטי הפרטים על סוגי האניות, שמותיהן וצורותיהן, בניןן וחלקיהן, הפרטים על עובדי האניות לנדבגותיהם ומפקדיהם השונים, הטרימינולוגיה הלועזית והעברית וכגוני חלקי האניות הגדולים והקטנים, פרקי הטי

והרשמים, הספורים והאגדות, המשלים והמשאלות, הדרכים בסני הים ובנסיעות על פני הים — כל הגלויים האלה מוכיחים, כי העם הזה בקי ומגסה היה בכל הענפים של מלאכת-הים. מציאותו של חמר עשיר ומגוון זה תיבון לנו לא רק כבבואה ספרותית להתרחקותו מהתמדת של העם העברי מעבודת האדמה והתאחזותו במסחר על צדפי השונים (כי גם בתקופת התלמוד עוד הוסיף העם להיות חקלאי ברב), לא רק כעדות על תפוצתו הרחבה של העם, על פני ארצות רבות על חופי ים התיכון; הספרות התלמודית, המשמשת אספקלריה רחבה ומקיפה של חיי יום-יום בישראל, משקף מאות שנים רצופות. נתינה ממילא חמר רב גם בשטח חיים זה. לוי היתה בדינו ספרות כגון זו מתקופת הבית הראשון והשני, כי אז היה הקשר של העם העברי אל הים בתקופות הקדומות מואר גם הוא הארה רחבה ונדאית יותר.

לא נבוא לסכם את החמר הרב על הישוב היהודי בערי החוף עזה, אשקלון, יפו, קיסריה, שקמונה, חיפה, עכו, קיב, צר ועוד, בתקופת התלמוד. נצינו רק לדגמה, כי סו הוסיפה להיות עיר יהודית עוד מאות בשנים לאחר החרבן, כי עד סוף המאה הרביעית לספ"ג אין זכר בספרות הנוצרית לעדה ולהגמון נוצרי ביפו, כי חיפה היתה עיר יהודית שהורה במשך כל התקופה הזאת, וגם שקמונה ושאר עיר יהודית, לפחות עד המאה הששית לאחר הקיסריה.

על הדיג, כמקצוץ נפוץ בתקופת התלמוד, תענה
 התלכות השונות שבמשנה ובתלמוד. התלכות אלו היו מכונות,
 כמוכנו, גם לדגים במימיה הפנימיים של הארץ, אולם אפיון
 היהודי של פמה מערי החוף, אשר מנינו לעיל, המצבה
 היננית-יהודית של משפחת דיגים אשר נמצאה בנפול, הפרט
 המצוי בתולדות פטרוס מאבריה (האפיסקופוס של מיומס,
 עיר הנמל של עזה) על דיג יהודי, בסוף המאה ה-5
 אחר ספירת הנוצרים, בעיר יבנה, והפטרטים על הדיג
 היהודי במפרץ חיפה, שעוד נעמד עליהם להלן, יש
 בהם כדי להעיד גם על התעסקותם של היהודי החוף
 במקצוץ זה. התלכה הדיגה במוליד את הספינה לים
 הגדול לצרפה, כלומר לצרף את תלקיה, שנסדקו מחמת
 שהות יתרה ביבשה (מ. מכשירין ה' ז'), שיכת אולי
 לתעודות על הספנות היהודית בלבד. אבל לעמת זה ישנו
 כמה וכמה התלכות הדיגות בעניגו דיג, כגון: "אין אדם פורס
 חרמו ומעמיד ספינתו בחוף של הברו, אבל צדין בחפיו
 ובמקמרות בקל מקום" (תוספתא בב. קמ. ח' י"ז); "מרחיקים
 מצורת הדיג מן הדיג כמלוא ריצת הדיג. וכמה? אמר רבה
 בר הונא: עד פרסה" (בב. בת. כ"א ע"ב), "צדי היות
 ועופות ודגים צדיו בצנעה לצרף המועד" (מועד קטן י"ג ע"ב);

* מן האבנגליון, יתכן כ"א ז', יש לראות, כי הדיגים
 היהודים לפניו היו נכנסים להטיל את מקמרתם במים,
 לשם ערמים, או פשהם לבושים רק בתנת קצרה לבישורם,
 ממש כדגים הערבים כיום.

לא נבוא לסכם בזה גם את החקר הגדוש על הספנות
 היהודית, בספרות התלמודית. נציין רק, כי היהודים היו לא
 רק בעלי ספינות, כגון בית רבי (יר' ע"ז פ"ב ה"ט), או
 כאותו עשיר מפלג, שמנה פרשותו אלף ספינות (יר. תענית),
 כי אם גם עובדיהם וספנים מנסים. הספרות התלמודית
 מביטה אותם, את עובדיהם, אפילו כעין מעמד מיוחד
 בישראל, ומגדירה אותם עפ"ר כ"חסידים" וכ"צדיקים"
 לעמת שאר בעלי האמנות, וביחוד לעמת הגמלים והחמרים.
 שעל הרב לא העטינו בשם טוב (ב. נדה י"ד ע"א; קידושין
 פ"ב ע"א). חסידותם וצדקותם של עובדיהם היהודים
 באה להם, בודאי, מתוך עמידתם לעתים קרובות בפני
 סערות הים, סכנותיו והרפתקאותיו, מתוך פחדם המסתר
 והגלוי מפני הגורל, הצפוי להם על פני הים. מן הראוי
 לציין כאן פרט אחד מארח החיים של הספנים העברים
 בימים ההם: בודמה לספנים הערבים, שבשעת סערה על
 ים-כנרת, הם נזררים לר' מאיר בעל הגס, או בשעת
 סערה על ים התיכון — לסידנה עלי בארסוף דשפונה, כן
 הרבה, כנראה, גם הספנים היהודים לפניו בגזרים (בב. מצ
 פ"ד ע"ב). בספרות התלמודית נשתמרו גם קולות הקריאה,
 שבהם היו הספנים היהודים מעוררים את עצמם בשעת
 עבודתם במשוט. הספנים והעובדים במשוט הערבים
 משמיעים כיום קולות קריאה כעין "הי ליסה, הי ליסה",
 ואלו הספנים היהודים בארץ-ישראל לפניו היו קוראים:
 הילני הייא הילא, והילוק הולייא" (פסחים קי"ב, ע"ב).

בית שמאי אומרים: אין פורשין מצודות חנה ועופות
 ודגים (בערב שבת), אלא כדי שיצודו מבעוד יום, ובית
 הלל מתירין (מ. שבת א' ו'). כל התלכות הללו מעידות
 ברור על הדין העברי בארץ-ישראל בתקופת התלמוד.

ב. ימיה של חיפה.

מן הסקירה הכללית על העם העברי והים נפנה עתה
 אל הישוב העברי במפרץ-חיפה ובעמק-זבולן המערבי לפני
 ואל זיקתו אל הים ומלאכת-הים, אולם טרם נפתח בפנינו
 זאת נעמד על תכונות המפרץ ומימיו, וכן על תכונותיו
 הגאוגראפיות וההדרוגראפיות של עמק-זבולן המערבי, כי
 רק מתוכם יתבארו לנו מידת התפשטותו של הישוב בימי
 קדם ומקורות פרנסתו במפרץ-חיפה.

מפרץ-חיפה — "חיקו של ים", כפי שהוא נקרא
 בסקיטאת רבתי פ"ה—נמנה על שטחי המים הרדודים ביותר
 לארץ הופה של ארץ-ישראל. אזורו הקונטיננטאלי, כלומר —
 אזור קרקע הים עד כדי עמק של מאתים מ' מתחת לפני
 המים, הוא מן הרחבים ביותר לארץ חוף זה. רצועת המים,
 הסמוכה ליבשה והמגיעה בעמקה לעשרים מטרים, משתרעת
 ברחב של חמשה ק"מ בקרוב, ואלו הרצועה השנייה הנפאה
 לאחריה, המגיעה בעמקה לשלשים-חמשים מטרים, משתרעת
 ברחב של עשרה ק"מ בקרוב. ברצועה השנייה משתנים
 רחבו ובנינו של קרקע האזור הקונטיננטאלי בים קיסריה,
 תל-אביב ועזה, אולם בחמשת הקילומטרים הראשונים,
 התופשים את כל שטח המפרץ, מגיע האזור הקונטיננטאלי
 של מפרץ חיפה לרחב המכסימאלי שבכל מלא-ארץ חוף
 ימיה של ארץ-ישראל. פתח זאת צר ביותר הוא האזור
 הקונטיננטאלי לרגלי הר הפרמל, כי לרגלי הקר יורד

החוף במדרון תלול, פחות או יותר, גם מתחת לפני המים. והוא דומה בתנאיו לאזור הקונטיננטאלי של רגלי סולמה-ש-צ'ר בקצה צפון-כפז.

הבסיס הרחב והעמק של צמקת-המפרץ נמצא בפנה הדרומית-מזרחית. האיזובט של עשרה מטרים נמתח במרחק של 750 מ' (בממצע) מן החוף, והאיזובט של המשה מטרים — במרחק של שלש מאות מטרים בערך. רק בחלק המזרחי-דרומי של המפרץ מתמידים האיזובטים במהלכם והחל מן הנקודה כיוון צפונה, מתרבים במדה נפרת ביותר מקומות השפל" (שטנר). רדוד מאד הוא הזים לפני שלוחת העיר עכו, כי "שרטון עכו משיף מתחת לפני הזים דרומה את לשון היבשה של העיר, ובכלל מהלך האיזובטים בחלק זה של המפרץ אינו שקט ואינו קבוע" (שם). השפוע המתמיד של האזור הקונטיננטאלי אל תוך הזים נפסק מדי פעם בפעם על-ידי בליטות קטנות ומרבות ועל-ידי שרטונים הקרובים לפני המים.

כחוף זו בנויה גם קרקעו של מפרץ-חיפה חולות וכשם שאין ברכה יתרה בחולות, הנצערמים על גבי היבשה זו מועטה היא ברכתם גם על גבי קרקע הזים. החולות הנצערמים על קרקע ים ארץ-ישראל מקטינים את עמקם של המים לאורך שפת-הים, סותמים את המפרצים הקטנים והנדירים אשר לחוף, מקשים על גישתן של ספינות וסירות-דוגה אף היבשה וממעטים את שטחי המקלט והמעגן אשר לארץ. חופה של ארץ-ישראל הוא אחד החופים הסוצרים

ביותר בימי התיכון ועל כן גם אחד החופים המסכנים ביותר למעגן סירות ואפילו למעגן אניות. ביוחד רבה הסכנה בימי ארץ-ישראל ברצועת מאתים המטרים הראשונים אשר לאורך החוף, והיא מצמצמת במדה רבה את הדיג הארצי-ישראלי, שהיה עד כה דיג-חופים בלבד. מפרץ-חיפה הוא קנודאי מקום-המעגן החשוב ביותר בחוף ארץ-ישראל. אולם תנאי המעגן הטובים מיחדים רק לפנה הדרומית-מזרחית של המפרץ. כפי שעוד נעמד על כך להלן, ואילו החלקים הצפוניים של חוף עכו עכו אינם נוהים ביותר לישובי-חוף ולמעגן ספינות וסירות-דוגה. התנאים הקשים לישוב חופי בצפון המפרץ הוכחו עתה עם הקמת כפר-הדיגים הראשון משמר-הים. לפי שעה חסרים דיגי משמר-הים וסירותיהם מקלט ובית, אשר מהם יצאו ואליהם ישובו מעבודתם. עליהם לעגון בלית ברירה, בנמל חיפה, או בקצה המזרח של תחנת-החשמל, אשר בפנה הדרומית-מזרחית של המפרץ. נתוק מקום מעגן הסירות מנקדת-ההתיישבות גורר אחריו בזבוז זמן והוצאות יתרות על דלק. על הדיגים לעשות לפעמים ימים ולילות רצופים בסירותיהם, למען חסוף גם זמן וגם הוצאות. רק בנין מוח, בארץ של מאתים מטרים, אשר יחרג מתוך אזור-הגלים המסכן ויכשיר את הציאה לצבדה מן הנקדה עצמה, עלול לעשות את משמר-הים לכפר דיגים ראוי לשמו.

האזור הקונטיננטאלי הוא בדרך כלל עשיר מאד במי ובצומח, כי קרני השמש החדרות עד כדי עמק של

ארצי-ישראל תביאנה עמקן גם שפע עצום של צמחים
ובצלי חיים מקרוסקופיים (פלנקטון בלע"ז), הנפלטים
מיאר-מצרים, ושפע מזון זה הוא המרפא במדה נכרת את מפת
החולות: המזונות האורגניים הפלואלים בפלנקטון מושכים
אתריהם בצלי-חיים שונים ובכללם מננות-מננות גדולים
של דגים.

במפרץ-חיפה, המרחק ממקום שפך-הנילוס, מועטת
השפעת אר-מצרים מאשר בדרומה של הארץ. רק בתדשי
ספטמבר-אוקטובר, הבאים אררי גאותו הממסיקאלית של
הנילוס, נכרת שפעת הפלנקטון של נהר-מצרים גם בימה
של חיפה ועמה גם שפע הדגים במפרץ-ה.

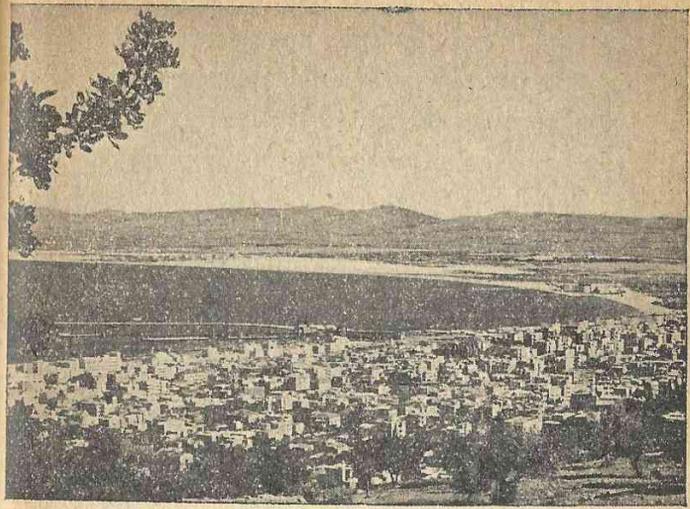
מזון ומלחים מזינים יביאו אל מפרץ-חיפה גם
הקישון והבצמיו, אלה שני הנקרות החוצים את עמק-יבולן
בדרומו ובצפונו, אלא שאין סיועם נכבד ביותר. בכך זאת
יפה כחם של מימי הנקרות האלה וכן כחם של מימי
הגשמים ומקני המים, היורדים אל מפרץ-חיפה על פני
היבשה ומתחמם, להפך את צבע מימי המפרץ חום, או
חום-ירקרק, וכן יפה כחם להפחית את רכוז המלחים אשר
במים. בעונת הגשמים פוחתת המלחות במים, ואילו בעונת
החמה היא עולה שנית. הפרעה פתאמית ונכרת בתהליך
זה נכחה רק עם גאות הנזירוס: בחדש אבגוסט תגיע המלחות
למעלת הרכוז הגבוהה ביותר הינו ל-38,11% של המים,
ואלו בחדש ספטמבר היא יורדת פתאם למעלת הרכוז
הנמוכה ביותר הינו ל-35,88% של המים. המלחות

מאתים מטרים, מזרזות שם את הגדול ואת הצמיחה, אולם
החולות המכסים את קרקע האזור הנה מדלדלים במדה
מסימת את הצמחים ואת בצלי החיים הועירים, ומתוך כך
גם את הדגה המתפרנסת על הצמחים ועל בצלי החיים
הועירים האלה. מפרץ-חיפה שך פגרה לשטחי האזור
הקונטיננטאלי החרגוניים והדלים בצמחים ובבצלי חיים,
פניט לצמחים ולבצלי חיים האפנייים לקרקעות של חול ודקא.
צשירים בצומח ובבצלי-חיים הם רק קצהו הדרומי-מערבי
של המפרץ, המשתרע לרגלי הפרמל, וכן דפנות חצי-האי
הקען, הנושא עליו את העיר עכו ואיי-הסלעים המועטים
המזורים לפניה.

אחד המקורות החשובים ביותר להצטברות חולות
ארצי-ישראל ביבשה ובים הוא פידוע נהר-הנילוס. נהר
איתנים זה גורף עמו אל הים כמיות עצומות של סחף,
והזרם הימי, הנוצר במעבר הגברלטר (מי האוקיינוס האטלנטי
הגבוהים ממימי ים-התיכון פורצים דרך הגברלטר ויוצרים
את הזרם) והעובר לארך חופי אפריקה הצפונית מורקה
וארצי-ישראל וסוריה צפונה, משקיע אותן על קרקע אזור
הקונטיננטאלי של ארצנו. כמיות הססוף האלה תרחבנה את
האזור הקונטיננטאלי ועמו גם את אזור הצומח והסי לארך
חופה של ארצי-ישראל, ואכן, האזור הקונטיננטאלי של
ארצי-ישראל רחב מן האזורים הקונטיננטאליים הרגילים
בם התיכון.

כמיות הססוף העצומות הנשאות מן הנילוס אל חופי

בנדודיהם יותר משמשכו אל חלקי החוף האחרים:
 כמה מן התנאים, שעמדנו עליהם לעיל, מחיבים
 מציאות דגה מרבה ביותר במפרץ חיפה וכמה מן התנאים
 שוללים מציאות זו. חקר כמה של ארץ-ישראל הוא בדרך
 קלל בראשית צעדיו ויש לצפות להסתכליות ולחקירות
 נוספות ויסודיות, כדי להשיב תשובה ודאית על השאלות
 הנ"ל. לדעתם של אהרונזי ובודנהימר, למשל, מבכרים כמה
 מיני דגים את מפרץ-חיפה על פל שאר חלקי החוף
 הארצי-ישראלי, כשם שמצויים מינים אחרים המבכרים בעקר
 את חוף יפו, מוצא נהר רובין, או חוף עזה על פני חופים
 אחרים. כמה מיני דגים שכיחים ביותר בשוק הדגים של
 חיפה וכמה מינים בשוק עזה, ואלו לדעת וינדא,
 ממחלקת הים והדיג שעל-יד הסוכנות, כפי שהביע אותה
 קצרות בכתב, אין מפרץ חיפה נבדל משאר חלקי החוף,
 לא בעשר הדיג ולא במיני הדגים הנחיים בו, או הסרים
 אליו בעונות מסוימות של השנה. רק הטריטות (הסרדין
 בערבית) מצויות בו בחדשי מאי ויוני בכמות רבה יותר
 מאשר בכל שאר המקומות לאורך החוף. לדגרי אהרונזי קשה
 לפי שעה לענות על השאלה מדוע נבדלים זה מזה מקומות
 שונים לאורך חופי ארץ-ישראל בכמה ממיני הדגים אשר
 בהם, או מדוע הם נבדלים במציאותם הניחסית של מיני
 דגים מסוימים. עלינו לחכות איפוא כאמור לחקירות נוספות
 (הן נתונות בעקרון בידי יהודים תושבי ארץ-ישראל), אשר
 תסייגנה ברבות הימים אור מלא על הצומח והחיה על

מפרץ חיפה

הממצעת של מפרץ-חיפה, במרחק של שלשה-חמשה ק"מ
 מצפון לחיפה למשל, היא, לפי מדידות שנמדדו בשנות
 1929—1931, 36,77% בקרוב, ואשר לטמפרטורה של מי
 הים הגה היא עולה עד שלשים מעלות צלזיוס בקיץ
 ויורדת עד חמש-עשרה מעלות בחורף.

האם עשיר מפרץ-חיפה בדגים משאר חלקי חוף ארץ-
 ישראל, האם יבכרו אותו סוגי דגים מסוימים על פני
 מקומות אחרים לאורך החוף, האם ישכחו אליו הדגים

תפוצותיהם של הדגים, על נדודיהם ועל חגיותיהם לארץ חופה של ארצנו.

מלבד דגים מצויים במפרץ-חיפה גם סרטני-מאכל, צדפות וספוגים. קלפות וגפים אדמות של סרטנים, המוטלות ומפוזרות לארץ חוף המפרץ, מעידות, כשהן לעצמן, על מציאות הסרטן המשוטט (*Neptunus pelagicus*). הסי, שלא כסרטן-החול, רק במים. בחופי הים-התיכון הוא נצוד בכמיות גדולות ומשמש מזון לאכלוסיהם. בן מצוי בימה של חיפה הססיליון ארץ-הזנב (*Paeneus trisulcatus*). הנפוץ מאד בימה של ארץ-ישראל בכלל. הססיליון, המגיע בארבו לתמשה-עשר ס"מ, הוא אחד המשפחים ביותר בבני מינו. גופו לבן-צהבהב, משרטט פסים אדמדמים ובזנבו כתמי תכלת. צדים אותו בחוף ובקאביב והוא ערב לחכם של האנגלים שוכני חיפה.

מן הצדפות הנאכלות בחופי ים-התיכון נודמו לי באוקטובר 1939, בחופו המרכזי של המפרץ, אפסמפולרים בודדים של "הצדפה הנאכלת" (*Ostrea stentina*). הידועה בקונכייתה בלתי הסימטרית. בארצות מערב ארפה היא משמשת מאכל עדין ומכלפלת משפחות למאות ולאפסים, כי הן צדות ומביאות אותה אל השוק. בן נודמו לי הצדפה הצנורית, הישרה והמארכת, הידועה בשמה המדעי *Solen vagina*, שלא נודמו לי עד כה בחוף יפו-תל-אביב. שני תצאי קונכייתה, המארכים והמקמרים במקצת (ארקם 11-12 ס"מ), מהנים מעין נרתיק לעפרון או לעט נובע

קצרי. הצדפה המענינת הזאת שוכנת בקרקע של חוף ובחוף חור שהיא חופרת לעצמה. היא נאכלת בכמה מחופי ים התיכון. פה ושם היו מפוזרים גם שברי קונכייה רחבה, מעגלת קבית, העשויה מעין חשוקים-חשוקים בולטים — הלא היא הקונכייה הקרויה בשם העברי הנאה וההולם "הקיונה" (הינו קבית קטנה) ובלשון המדע *Dolium galea*. בשוק חיפה יש לראותה מצגת לראותה, כי בעל הסי השוכן בה נאכל על-ידי התושבים. גם הצדפה הקטנה מן הסוג *Chione gallina* נמנית על הצדפות הנאכלות, אולם בקל הדרך הנ"ל נודמו לי רק אפסמפולר אחד ממינה.

במפרץ-חיפה מצוי לרב גם הספוג והוא דבק בעקר לסלעים ולאבנים. לפנים היו צידים-ספוגים סוריים באים עד החוף הארץ-ישראלי, אבל עם התפתחות תעשיית הספוגים מהמרי תחילתו נרד מחירים ולדגים הסורים לא נדאי להרחיק ולבא עד החוף הארץ-ישראלי. בזמן האחרון, עם נציל הספוגים לתעשיית מסכות-גז, עלה שוב ערכם של הספוגים... בשנת 1935 הומינה ממשלת ארץ-ישראל צידים-ספוגים יוניים לעשות ניסיון בחופי-הארץ. הצדדים היוניים מצאו מקומות צשירים בספוגים בסביבות חיפה ועכו... בסוף 1938 מסרה הממשלה לחברת "עגן" זכיון לדיג-הספוגים בארץ-ישראל לשלש שנים... חברת "עגן", שבה משתתפים הסוכנות היהודית, חברת העובדים, סולל-בונה ו"גחשון", עומדת להזמין שני ממחים יוגוסלויים, או

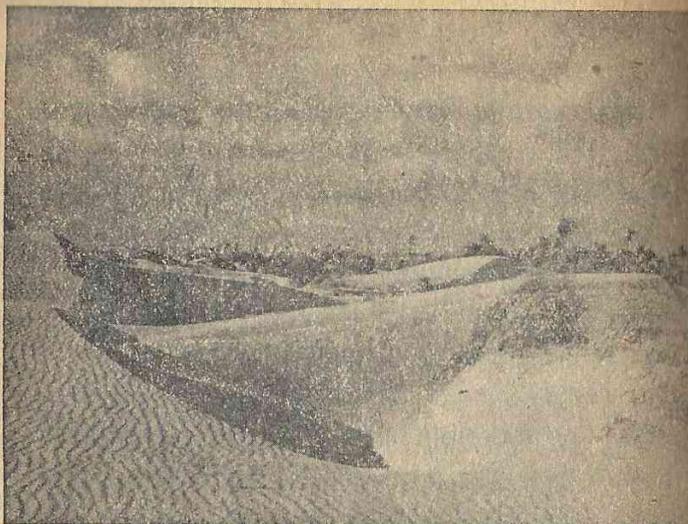
יוניים, במדריכים, כדי שיכשירו צעירים יהודים במקצוע
הצלילה וצייד-הספוגים" (וידרא).

ג. חולותיו ובצותיו של עמק-זבולן

כדי לעמוד על התפשטות הישוב במפרץ-חיפה ועל
תנאי חיו וקיומו בעבר לא זיה כאמור סקינת מהותו של
ים-חיפה, כי אם יש לסקור סקירה כללית גם את טיבו של
עמק-זבולן, המקיף את המפרץ מסביב.

המשקיף מהדר-הכרמל על פני עמק-זבולן, המשתרע
בארץ של עשרים ק"מ בקרוב וברחב ממצע של שמונה-
משעה ק"מ, יבחין בצועת-חולות לבנה ומבהיקה העוטרת
את המפרץ מסביב. רצועת-חולות זו, הנצרה בדרום, מתרחקת
במרוכזה וחדרת אל העמק כדי מרחק של שני ק"מ ורבע.
בצפון היא הולכת הלוך וצר עד שהיא מגיעה בכפר-הדניגים
משמרהים לרחב של שש מאות מטרים בקרוב, ואלו
מפוזן לשפך נהר-הנצמין היא מצטמצמת שנית כדי רחב
של מאה ושבעים עד תשעים מטרים.

חופו של מפרץ-חיפה שטוח כאזור הקונטיננטלי
אשר מתחת לפני המים. גלי הים המשתערים עליו לא
תקרו בקירות-סלעים וקופים, על כן ישתחו המים על
פני החול וישובו אל חיק הים כלצמת שבאו. חוף שטוח
כגון זה נוח הוא לפעלת שחיקתם של הגלים, הנאים
וחזרים, על כן נסחנים תלוקי האבנים ונגררי החול
הגסים השחזו היטב והם יוצרים חול זק, קליל ופורח.

חולות ודקלים

חולו הנווד של מפרץ-חיפה, הנשא בכל רוח מצויה, לובש
אפוא צורה ופושט צורה: הנה הוא מטפס בגבעות ומגביהן,
משתרע על שקעים וממלאם, או נח על שיחים ועצים
נמוכים וקוברים תחתיו, והנה נושבת רוח אחרת והיא משנה
את פני השקעים והבליטות הראשונים, חושפת שיחים וגזעי
עצים, שכסו זה כבר, וצרה בהן בחולות, (דיונות) המתחדשות
בלי הפסק, את שרטוטי גליהן המחספסים, הציוריים והנאים
ביותר. בקרבת החוף שטוחות הן החולות, ואלו לצד מנרה
הן מתרוממות ועולות עד כדי גבה של י"ד-י"ח מטרים.

הן משפעות כלפי הים ותלולות כלפי היבשה.

חולו של מפרץ-חיפה שונה מן החול אשר מצפון לעיר עכו הן במדות ודירתו אל תוך העמק, הן בתצורתו הפיסית והן בהרכבו הפיזי: חולות עמק-זבולן רחבות, ואילו בעמק-עכו הצפוני כמעט שאינן מצויות כלל, חולו של עמק-זבולן דק וקליל, ואילו חולו של עמק-עכו הצפוני גם וכבד, חולו של מפרץ-חיפה עשיר מאד בצורן ודל מאד בסיד, ואילו חולו של עמק עכו, המשתרע עד סולמה של ציר, דל מאד בצורן ועשיר מאד בסיד.

אפנייות לעמק-זבולן הן גם הבצות הרחבות, שיבשו בחלקיהן הדרומיים על ידי הישוב היהודי, המתפשט בין חיפה לעכו. הגורמים להתהוותן ולהתפשטותן של בצות אלה הם הנתלים קישון ונעמין, חולות החוף הנוודים ושפע המים העליונים המרוים את קרקע עמק-זבולן.

נחל קישון מקבל את מימיו בחוף משטח של אגף קמ"מ בקרוב, הנחל בסביבת עיר-גנים (ג'ניו) שבקצה הדרומי-מזרחי של עמק-זרעאס ובלה ברגלי הר הנרימל. בחוף מרבים מימיו של נחל קישון ואולם בקנין ייבשו הנחל ופלגיו ברבם ורק במרוצו התחתון נעמדו המים. בקצהו הסמוך לים אין סכנת קדחת במימיו, כי מי הים החודרים אל תוכו, עם נשיבת הרום המערבית החזקה, מעלים את המלח שבו עד כדי כף, שאין יתושי הקדחת יכולים להתקדם בהם, אולם בחלקיו המרחקים מן הים ובמים העומדים בפלגיו קננה הקדחת בכל מוראה, עד אשר קם הישוב

היהודי ועמו גם השלטון ובצרו אחריה. גורם רציני להתפשטות מימי נחל קישון היו גם חולות הים הנוודים. כפעם בפעם יסתמו החולות את מוצאו של הנחל, וישו את מרוצו התחתון ממסלולו, יעלו את פני מימיו וזכריחו אותם להתפשט לעברים. יש ונחל קישון קרב עד כדי מרחק של מאות מטרים מן החוף, אולם באין פת להקניע דרך בחול הנערים נאלץ לנטות פתאם צפונה ולצשות את דרכו האחרונה, בארץ קילומטר ורבע, בקו מקביל פחות או יותר לחוף הים. דגמה מאלפת להזיון זה מצויה במפה הממשלתית משנת 1935.

מרוצו של נהר נעמין קצר מאד, את מימיו הוא מקבל בחוף דרך נאדי הלזון ומשטח הררי של שש מאות קמ"מ, המשתרע בין בקעת-בית-נטופה ובין בקעת-בית-הכרם, שעל גבול הגליל התחתון והעליון, ואף-על-פי-כן עשיר הוא במימיו גם בקנין, כי הוא מתפרנס בעקרו ממעיינות בצאת הכורדאני אשר בלב עמק-זבולן הצפוני.

מעיינות-הבצה (עיון-אל-בז בערבית), המרכזים מדרום לתל-אלכורדאני, שופעים כ-5700 ממ"ע מים בשעה, או כ-140.000-150.000 ממ"ע במעת לעת, אולם אין שפעותם קבועה ועומדת, כי אם עולה ויורדת משנה לשנה. גראשונה היה ורם המים הנזק, הבא ממעיינות-הבצה, נוטה בכיוון ישר אל הים, אולם לאחר עברו ק"מ נחצי בקרוב היו המים נוטים פתאם צפונה, מטשטשים ואוכדים עד מהרה בחוף שטח בצות, שהיה מתפלכלל ממימי עין צאפיה ומימי

הנשמים שנקוו שם מהרי הגליל התחתון בחרף. בקצה
הדרומי היתה רצועת הבצות רחבה רק כשבע מאות מטרים,
אולם במקום שפך ואדי-חלזון אל תוכה היתה מתרחבת עד
כדי שני ק"מ וחצי. מצפון לשפך נחל החלזון היתה רצועת
הבצות מצטמצמת שנית, אולם מתפשטת מיד שוב עד כדי
רחב של ק"מ וחצי וגם עד כדי רחב של שני ק"מ וחצי.
נרם הנצמין הנה מתגלה שנית רק מתוך שטחי הבצות
בצפון. ממשיך משם את דרכו באפיק קשתי ופסתולתול
ומשתפך אל הים בתצי הנדרף שבין משמר-הים ועכו. הנה
כי כן תחת לעשות את דרכו מתל-אלפורדאני, מהלך
ארבעה וחצי ק"מ, עד הים הנה נהר נצמין מתפתל מאחורי
מחסום החולות העצום, כשהוא משרף את דרכו הגליונה
מהלך עשרה ק"מ. נבחל קישון כן מסתם בפעם בפעם גם
מוצאו של הנצמין ועל הנהר לבקש לעצמו מקומות מעבר
חדשים אל הים. על הרב יפתק מהלכו התחתון של הנצמין
רק כמה מאות מטרים צפונה או דרומה, אולם יש ומקום
שפך הנהר יגיע גם עד לפני העיר עכו. בתקופה התורכית
היו תעלותיו של הנצמין משמשים אותות מבשרים רעה
ומעוררים דאגה רבה. בקרב תושבי עכו והשלטונות
התורכיים היתה רוחת האמונה, כי כבא היום ומימי נהר
הנצמין יגיעו עד שערי העיר ממש ונפלה העיר בידיהם
של האנגלים... ואכן, בשנת 1910, ארבע שנים לפני פרוץ
המלחמה העולמית הקודמת, קרבו מימי הנצמין אל העיר,
ועד שעריה הגיעו. השלטונות התורכיים מהרו אז לנבח צאן

על גדות מוצאי הנהר, למען יסורו המים מעל העיר ולמען
חבטל ה"גנורה"; אך ראה זה פלא: נהר הנצמין עצמו
נמלך וסר מעל חומות עכו, אולם הגבח אשר נבחו
השלטונות התורכיים לא הציל את העיר ואת ארץ-ישראל
גלה מידי הכובשים האנגלים...

הנצמין נמלך בשנת 1910 וסר מעל העיר בודאי
עקב שטפונות מים מן הנהרים שהבקיעו לו דרך בחולות
הנוצריים לפניו. אמנם, לאחר גשמים מרבים בנהרים יש
ומימי הנצמין יצופו את כל שטח הטחנות הגובל עם נהר
הנהקאים בעכו ועם אדמת הנקדה השוכנת החדשה עין-
המפרץ, אולם הם גם יגבירו את כח זרמו של הנהר. נרם
מגבר סופו לפרוץ את מחסום החולות ולהרחיק את מקום
שפכו של הנהר מן העיר עכו. לאחר גשמים ושטפונות
עלול נהר הנצמין לפרוץ ולהרוס הרבה בדרכו. אחד
השטפונות האלה סחף עמו את צבורי העצים אשר לבית-
החרשת לגפרורים "גור", שהיו שרויים במימי הנצמין
ושמורים בהם בפני היבשת.

לעמת התגברות זרמו של הנהר על-ידי גשמים
ושטפונות עלולים מי הים להדור, עם רוח מערבית חזקה
וסוערת, אל תוך הנצמין. להגיע בתדשי יוני יולי עד
הטחנות של עכו ולהצלול את פני המים של הנהר בתצי
מטר. כמו בקישון כן היו החולות הסותמים את מוצאו של
הנצמין ומי הים החודרים עמק עמק אל תוכו משפיעים
על התגברות הבצות בצפון עמק-נבולן.

שרירי בצות ומקני מים ארעיים מצויים גם בשטח
 המשמרע בין הקישון ובין הנצמיו ובעקר בין שפת החולות
 המזרחית ובין כביש ח'פה-כפ. בראשונה היו שטחי בצה
 אלה מגיעים בחרף עד כדי רחב של שני ק"מ ומעלה,
 אולם הם יבשו ע"י הקסק"ל ונתמלאו חול. בעונת החרף
 נקרים בהם מימי הגשמים גם פיום, אולם בעונת הסתה
 מתאבדים המים והיו פלא היו. כמה משטחי המים האלה
 קרויים בפי תושבי הבצות והחולות (הע'וארנה וערב-אלרמל)
 בשם "ברכות", כגון "ברכת-אדבוים", "ברכת-אבראהים"
 ו"ברכת-אלמו", והם מנצלים לגדולי אבטיחים וירקות
 בקניז. בעונת החרף ימשכו אל ה"ברכות" עופות מים
 שונים ובעקר ברונים, המשמשים ציד לאנגלים תושבי
 ח'פה, ואילו בקניז תהפכה הברכות בקלקו למקשאות
 ולגנות ירק, את האבטיחים יורעו תושבי הבצות והחולות
 בעוד האדמה רטבה, ולמען גדול הירקות יתפרו בור לא
 עמק, כדי לקוות בו את המים העליונים הדרושים להם
 להשקאה. הצומח והחי הזעיר, שהתחדשו בברכות בעונת החרף
 ומתו ואבדו בימות הקיץ, משמשים להם, למגדלי האבטיחים
 והירקות, וכל אורגני מציו. יש ומרב פגרי צפרדעים יעלה
 ריח צחנה מן ה"ברכות".

על עשר המים המפלג בעמק-ובולו ועל מדת הרונה
 שבאדמונו יעידו גם בורות ההשקאה השטוחים אשר בגנות
 הירק הערביות לרגלי הר הפרמל. העובר לארץ הכביש
 וברככת יראה את הגננים הערביים קשהם שואכים את

מימי ההשקאה בעזרת דלי הקשור לקצה מוט ארץ ונותנים
 אותם אל תעלה צרה הירדת אל הגנות. מפות מחלקת
 המדידות הממשלתית, בקנה מדה של 1:100,000
 ו"20,000, מציינות את בורות המים האלה בכל מקום.
 בשל עשר המים ושטחי הבצות נודע לעמק-ובולו אפי
 קיחד גם מבחינת הצומח. בסביבות הקישון, בהן היתה
 פעלת יבוש הבצות שלמה ומקיפה, בצה הפלנה על צמחי
 הכצה והמים זה כבד, ואלו לארץ נהר הנצמיו ובצותיו
 היו הסמחים רבים עוד עד החדשים האחרונים. עיו-עאפיה,
 למשל, אשר צורת אגם לו, הנה מקף מכל עבריו קני סוף,
 חילפא וחשיפה עד אפס מקום, ואלו, על יוכלו הקטנים
 של הנצמיו — כן כותב פ. פהן — גדולות ערבות מרעידות,
 הטובלות גמימהם כנגדן יתנשאו אשלים ירקים על ענפיהם
 הסבוכים; ואת שניהם ידחק ע"י העמון (*Elegnus ortensis*)
 העולה ומשגשג כאן בלח רב ויעלה בגבהו גם על האשלי.
 ומורות גפנים ושיחי הפטר משתרנים ומתפתלים בינות
 לאנפים הפרועים ונותנים אותם באשכולות הבטר
 ובענבותיהם האדמות והשחורות למחצה". לשוא נחפש
 כאן שעל אדמה שאינו מכסה צמחים. כבש הצמח
 את האדמה בלה ואשר אינו יכול להיות באדמה יהיה במים,
 ומי אשר צר לו המקום במים יעלה ויצוף על פניהם.
 מאלה אשר יצופו על פני המים, כרהיבו את העיו פרחי
 הנופר הפתמים געיו הסלמון והנמפואות הלבנות והתכלות
 והעגות, אשר גרים הנרקיס ריתו". נצני הפרחים יפקעו

יבוש בצות

הנצמיו. אָמנם גם בבצות אלה חלו בראשונה אי אלו שנויים, אך לא שנויים גדולים ורדיקליים. הממשלה וכו' נקטו לבלום את תעוצי הנצמיו בצפון ולקטיו את מדי ההצפה לאחר גשמים מרבים. רק בשנה האחרונה באה תמורה רבת-גריכה בבצות הנצמיו. כמו בנחל קישון פו חתרו אנשי ההתישבות החדשה גם בנהר הנצמיו כדי לנקותו ולהחיש את זרימת מימיו. עמקם המפסימלי של מימי הנהר הגיעו תחלה עד 2,80 מ', אולם עם קציר צמחי

מקרקע הבצה לצוף על פני המים, כדי לפתח את כוחותיהם היפות ולפור את אבקם וריחם לכל המון החרקים היורד אליהם". לפניה בצה אמתית על שרידיהם של אלפי מיליונים צמחים ובעלי חיים, החל מן הקצות הנזירות והפטירות וכלה בערבוב ובאשלים הגדולים; ומי ימנה מספר למיליוני הציקות, התולעים, השבלולים, החלזונות והחרקים למיניהם. אשר מצאו את קברם בבצה הזאת, והדגים והדוחים והעופות למיניהם, שקיו ומחו פה. לכלם יד וחלק בהתהוות הבצה".

כאמור יבשו שטחי הבצות באזור נחל קישון זה כבר. תעלת הנקוה הגדולה ביותר שנתפרה באזור זה מתחילה ממזרח לק"מ השמיני של הכביש המסומן מביש חיפה-נצרת, עוברת בין המקום ההסטורי התלמודי גדרה (כיום ח'רבת-ג'דרו) ובין קרית-ביאליק, אחר כ בין אזור התעשייה ועיר-גנים, והיא נגמרת בסמוך לגשר הבנוי על נחל קישון. או אצל הק"מ השני של הכביש הנ"ל. תעלות קצרות יותר נתפרו מתל-א-ב-ח'ל. דרומית-מערבית לעיר-גנים, האחת צפונה, עד התעלה הקודמת, והשניה מערבה, עד הגשר האמור שעל הקישון. אל הראשונה בשתי התעלות הקצרות נשפכת עוד תעלה ארבה ממנה, הנמשכת לארך הכביש עיר-גנים-כפר-אחא. נחל קישון ופלגיו עצמם נקו בחלקם מן השין וצמחי הבצה, שהצטברו בהם (טיו וצמחים אלו היו מאטים את זרם המים ומרבים בו על-ידי כך את קני הקדחת). פלג הפוארה נסתתם כלו עפר. לא פו בצות נהר

הנזכר וכיוצא בהם, שמלאו את אפיק הנזכר והעלו את פני מימיו, ועם הרקקתם מתוך האפיק, נרדו פני נהר הנצמין ב-40 ס"מ לפחות. עם ירידת פני מימי הנזכר גזזו גם מימיה העליונים של האדמה משני עברי הנזכר, וכמה מאות דונמים הכשרו, לאחר שרפת קני הסוף ושאר צמחי הבצחה, לעבוד חקלאי. אנשי עיר-המפרץ ומשמר-ובולן חתרו ועודם חותרים, בנהר הנצמין, השמידו ומשמידים את צמחיו, דולים חול וסחף קרקע הנזכר ומרחיבים את מוצאו אל הים. סופם להוריד את פני המים הורדה נוספת ולשחרר שטחי אדמה חדשים לכבוש ולחקלאות. סיוע נוסף ורב ערך בצמצום בצות. הכורךאני והנצמין צפוי לו לישוב בעמק-ובולן הצפוני ממפעלי בתי-הזקוק שמפרץ חיפה. סבורים כי בתי-זקוק אלה יהיו צריכים, לשלשים אלה ממ"ע במעט-לעת, הנינו לחמישית שפעת המים של מעינות הכורךאני. תצלכת רבה זו מן ההכרח שתשפיע על התמצטות המים בבצות ובנודאי שתקל על בצוע תכנית היבוש השטתי ועל המלחמה האנטימלרית בצפונה של עמק-ובולן. אשר בתנאים הקולומים ששררו בבצות אי אפשר היה להגשימם בשום פנים.

חוליות והבצות השתרעו עד אשר השנים האחרונות על פני מחצית שטחו של עמק-ובולן בקרוב. תחומי סכנת הקדחת, שנתפשטה מבצות הקישון והנצמין, היו רחבים עוד

יותר. עמק נגון זה, השביע בחותם של חולות ובצות, מן ההכרח שיכרים מעליו את האדם הקטן הים; ואכן, המתבונן במפת עמק-ובולן יגלה מיד עד כמה ריב העמק מישובים ערבים. הישובים הערבים נחמו ככל האפשר מתחומי הבצות והם שוכני לרגלי הנזכר הסביב. קלב העמק עצמו ישוטטו בדרום מועטים (ערב-אלרמל) וישקנו בו בעקר העין-אנה, אלה תושבי הבצות הסמוכיים בקר הערץ. הללו עסקו ועוסקים בצמור וחקלאות, בגידול נרות, בגידול המריא, או בקר-הבצות (הנמוס), בתעשיית סלים מצמחי הסמר ובתעשיית מחזלאות, בתושבי החולה, אלא שממזאת העדר צמחי הגמה (הפפירוס) בעמק הזה יכינו את מחזלאותיהם מצמחי החילקא וימכרו אותן בשוקי חיפה. מן המהפכה הגיאוגרפית שקלה בעמק-ובולן המערבי אין הם מראים כל עקר. הן עם יבוש הבצות נקבת לאט לאט הענף העלכלי שעליו היו יושבים עד היום הזה, מצטמצמת וצמויה לשביטה עולמית העשית המחזלאות, אשר עליה פרונסתם. לדבריהם רצויה להם קצחת עם מחזלאות מאשר בריאות הגוף בלצדיהן.

ד. עמק ובו לן לסנים

מן הסקירה הגיאוגרפית הקלית על עמק-ובולן נצבר עתה אל עברו של מפרץ חיפה בכלל ואף עברו העברי בקרט, אולם בראש ובראשונה עלינו לשאל את השאלה: מה היו תנאיו הגאוגרפיים ומהדרגתיהם

של עמק-זבולן בימי קדם, האם היתה נגוע גם בימים ההם במפת חולות ובצות, או שמא צרה היתה או רצועת החולות, והבצות לא היו קיימות כל עקר? האם חלו גם בו, במשך מאות שנות הירידה והעזובה, תמורות לרעה, כבאשר חלו ברב אזורי הארץ, או שמא היתה העמק לפני שנים שנים ורבים, כבאשר מצאנוהו בעשרות השנים האחרונות?

החלקה של סוריה, הקרוי פיניקיה, על גבול ארץ-יהודה (א"י) — כותב פליניוס סקונדוס בן המאה הראשונה אחר ספה"נ — כולל לרגלי הכרמל בצה בשם קנדבניה סבורים, כי מתוך בצה זו יפריץ הנָהר בלוס (הוא הבעמין הזרם מהלך חמשת אלפים צעד אל הים שבקרבת הקולונייה פתולימאים (עכו), מהלכו אטי, מימיו עכורים, מזיקים לבריאות, אך מקדשים על-ידי אמונות שונות, וצרוצם עמק" (Hist. Nat. 26.36). "הבחל פקידה, או בלוס—אומר הוא במקום אחר—הפולט על חופו הקטן חול רב לזכוכית, פורץ מתוך הבצה קנדבניה, שלרגלי הר הכרמל" (שם, 17.5). כמו בימינו בן היתה עמק-זבולן מכסה איפוא גם לפני אלפים שנה בצות, ולא עוד אלא שבבצות לפנינו היו לכאורה נרחבות מאשר בעשרות השנים האחרונות, כי הרי התפשטותם החלה, לדברי פליניוס, מרגלי הר הכרמל עצמו; ברם, המספר ערבב כאן בנדאי את בצות הקישיון (הוא אשר נקרא אז כנראה בשם פקידה) עם בצות הבעמין (בלוס), והארץ, "המשת אלפים צעד", שבו היא מודד את הנָהר, הוציא מתוך הבצות, יוכיח, בחל פקידה אינו נחל

בלוס ובצות קנדבניה לא השתקעו לרגלי הר הכרמל, כי אם בסביבות מעינות הכנרת. חלקת הבצות בעמק-זבולן לא היתה שונה איפוא, מן החלקה אשר מצא הישוב העברי המתחדש בארץ.

וכוננים הם דברי פליניוס על רע מימיו של נהר בלוס ועל הנזק שהם צוללים לגרום לבריאות שותיהם, כי מימי הנָהר לא בלבד שהם מכילים אחרו גבוה של כלור (600 מיליגרם בליטר), כי אם נושאים עמם גם מן הרקבון של הבצות וגם ממלח מי-הים, החודר עמק אל תוך הנָהר; ואולי נתפנו פליניוס לקדחת המתפשטת מן הנָהר?

בימי שלטון הרומאים לא נעשו כנראה כל נסיונות לבער אתרי הבצות בעמק-זבולן. לפי שעה לא נודעו לנו בעמק זה כל עקבות של תעלות, או מעברים מלאכותיים, להקדת מימי הנָהרות והבצות, כבאשר נודעו לנו בהרצל'ה ג', בנהר-פאלק, בבצות-כנרת ובנהר-דפלה, לארץ השרון. בשרון נהצבו המתלות, או המעברים המלאכותיים, בגבעות אבן-החול המקבילות לחוף הים והחוסמות את הדרך למימי הנָהרות והגשמים מצרבה, ואלו בעמק-זבולן קשה היתה כנראה להקדם בחול הנודד ולהתקין בו מעבר קבוע ונוח למים הרבים הנקיים מאחרי החולות.

בימי הביניים, ימי ירידת הציויליזציה בארץ-ישראל, הורעו בנדאי התנאים הגאוגרפיים וההדרוגרפיים של עמק-זבולן עוד יותר, גרמו לכך לא רק החולות, (הדיונות)

החוקרות אל תוך העמק וכובשות את אדמתו צעד צעד, כי אם גם יד העדם תושב העמק. בימי הביניים נבנו על מקורות הפורדאני ועל מרוצו הסתתרו של הצמח טפנות רמח (בניגני הספנות שצל הפורדאני קימות עד היום הנה), שעקבו בעד מרוץ המים וסיעו במדה נכרת להחפשות הבצות והקדחת בפדיקה. הקדחת בעמק-ובולן, שהיתה גסוזה דמשר קל מיי-הביניים, לא פסקה גם על גבור פסע-העלב השלישי ריכרד לב-הטרייה. בתנאות עם דבאו, בשנת 1190, דקרבת נסל קישון. הקדחת עדיה אותו דארבעה שבועות בחיפה, ויש שיחסו את מותו לאותה מחלה מטערת שקננה דקרבו מאז תנה על גדות הקישון.

לא רק בחולותיו ובבצותיו לא נשתנה עמק-ובולן מימי הביניים ועד ההתחדשות הישוב היהודי בקימנו, כי אם גם במראה נוף-הדקלים הטפוסי אשר לפנה הדרומית-מזרחית של המקרז ולדרום עכו. הרשת הדקלים אשר על גדות הקישון נחשבה עד לפני עשרות שנים אחרות להרשת הדקלים הגדולה בקל הערץ, אולם היום גדולה ממנה הרשת הדקלים המשטרעת מדרום לנהר הצמיו ודין ציון-המקרז ומשמר-הים. ארבעה בשגי ק"מ ורחבה בשש מאות מטרים. הדקלים הללו נזקרים גם בימי הביניים. המקום בו תנה ריכרד לב-הטרייה, תיה מקום-מושב צלבני בשם Palmaraea טינו, סקר, או שיר-התמרים.

מימי הנהר היו עכורים ומזיקים לקריאות, כותב פליגוס, ונא-על-פי-הו קדושים ומקדשים. השם בלוס, או בליאוס, שהוא פנרעה צורתו הנונית של השם השמי בל, או בעל, מעיד על קדשתו של הנהר, שהיתה עתיקת ימים ביותר. יש סבורים, כי אף השם הערבי נצמין שם הקטורי עתיק הוא, הניו שמו (נצמין) של טאל אדוניס לסנים. לקדשתו של הנהר הוסיפה גם העגדה הנונית, המנחמת לו את צמח הרמוצה, שרשא את הרקולס מו טארס שהמרישה ההידרה של לרו אל תוך גוסו. על פי האורקל של דלסי—זו מספרת העגדה—נצא הרקולס אל נהר בלוס לאסוף בקרבתו את צמח ה"קולוקסיון". מו העמח הנה הכיו הרקולס את הרמוצה, עפ"י, שהיתה דרושה לו, ועל שם הרמוצה קרא לעיר הסמוכה לנהר בשם, עכו" עד היום הנה...

לא די לו לנהר בלוס בקדשתו הנבוענית והנונית והנה באה המסרת ומצמידה על ידו גם את פאבת, ממנון, ושטא משאלו מי הוא ממנון זה, אשר זכה למצבת בעמק-ובולן להני ידוע לכם שאינו אלא מלך ממלכי כוש המקמונים, שלחם, על פי העגדה הנונית, את סלתמת קרויה, הוא ולא אחר... בתושבי הערץ הקרימיטיביים ביום, טמיחסים כל מונמנט הקטורי נכבד לפרעה מלך מצרים ומבנים אותו על שמו, בגון יד-אבשלום גירושלים, שהם מבנים אותה, טנטורת-פרעון" (כבע-פרעה), או העממית-יאטרון ברבת-עמון, שהם מבנים אותו, ברגי-פרעון" (מךרגות-

פרעה), כן נטו תושבי המזרח הקדמונים לראות בכל פסל צנק את דמות דיוקנו של הגבור הכושי האגדי מלחמת טרויה. במצרים ראו את דמותו בפסלי-הענק אשר למקדש-המיתים של אמנתהפ השלישי בתיבי, העומדים עד היום, ובעמק-ובולן בנדאי באיזו מצבה גדולה שנוצרה על חופי נהר בלוס (ראה מלחמת היהודים ב', י', ב.).

אגדות על הצמין ארגו גם תושבי הארץ הערבית. האגדה האמת באה ל"הסביר" את סוד שפעת מימיו והשגיה את מקור שמו הנאה: "היה היתה בת מלך ושמה פורדאני-מספרת האגדה הראשונה-ולבת המלך באר התומה ולבאר גולל. ויהי היום ותד בת המלך לרחוץ אצל הבאר ותשפח לסגור את פי הבאר, ויעלו המים וישטפו הליך ושטף עד היום הזה.. את מקומה של הבאר אין איש יודע.." ויהי היום-מספרת האגדה השניה- ויבא מוחמד, עליו התפלה והשלום, אל הנקה והנהר מלא על כל גדותיו. וישאל מוחמד את הנקה: התמנני לבבור אותך? .. "נעמיו"! כפלים "נעם"! (נעם היא התשובה הנמוסית תחת המלה הוולגרית "איוה"=כן) - ענה הנקה, על כן קראו את שם הנקה הזה "נעמיו" עד היום הזה..

ה. הישוב בעמק ובולן לפנים.

מציאות החולות והבצות לפני אלפי שנים שוללת מראש את ההנחה, כי לב העמק ושטחיו המערביים היו מישבים ישוב צפוף לפנים. הארכיאולוג, המבקש אחר תלים

מלאכותיים, פרהיסטוריים, בעמק-ובולן המערבי בכלל, יתקל רק בבוידים מהם ואף הלכו יותר מששה קרובים אל הבצות קרובים הם אל רגלי ההרים והגבעות. תלי עמק-ובולן מגלים ברבם תרסים מן התקופות הקדומות ביותר, כגון מתקופת הברונזה ותל-ביסאן, פורדאני, הרבג, ותל-אבד-הנאם), או מתקופת הברונזה (פורדאני, תל-אלפאר ועוד), ואלו התרסים מן התקופות המאחרות, כגון תקופת גן ורומא, מועטים ונדלים בהם עד מאד. הישוב בתקופות הקדומות היה צפוף אפוא יותר מאשר בתקופות המאחרות. יתכן כי רצועת החולות לארץ החוף, בתקופת הברונזה והברונזה, לא היתה עדין רחבה ביותר, כי הרי רצועה זו הולכת הליך והתרחב עם החול המרחיק נדד אל תוף הארץ. רצועת חולות צרה לא הרבהה להסוס את מוצאי גחל קישון ובלוס, באשר חסמה בתקופות מאחרות, ולא גרמה להתפשטות בצות, כאותן הבצות בימי פליניוס ועד היום הזה. יתכן כי שטחים מסוימים, מקבורים פיוס תחת חולות, או מוצפים מימי בציה, היו בתקופות הקדומות ביותר פנויים מחול ומבציה וראויים לתקלות ולשוב. ירידת הישוב בתקופה היגנית והרומאית והעדרו בימי הביניים ובכל מאות השנים האחרונות תופעות לואי הם לתמורות לרעה שחלו בעמק הזה במשך אלפי שנים.

מצרבו של עמק-ובולן לא היה יכול להצטין בתנאי הגאוגרפיים וההידרוגרפיים גם בתקופת התנ"ך. הערים המנויות בדרום נחלתו של השבט אשר (יהושע י"ט, כ"ה-

כיון ושאינו לזהותו ולקבוצ את מקומן בנדאות. ישובו גם
הנראה במזרחו של העמק. הו נקללו אמ"כ אולי ב"אך" -
קבול. שנתו שלמה לחינם מלך צר. חלף הארזים, הברזשים
וסתבה. שהמציא לו לבניו בית ה' ובית המלך בירושלים.
ונצא חינם מצר - הו מספר ספר מלכים. ט. י"ב -
לראות את הערים אשר נתו לו שלמה ולא ישרו בעיניו
ויאמר: מה הערים האלה אשר נתת לי אחי ונקרא להם
אך קבול עד היום הנה. ספר מלכים א' כותב כי עשרים
הערים היו בארץ הגליל ואין הוא מגדיר את מקומן, אולם
יוסף בן מתתיהו פלוניס, הסבור בצדק, כי ערים אלה היו
סביבות להמצא על גבול מדינת צר. מעורר אותנו לבקשן
במקם שבו מסמך לארץ הערים. השם "ארץ קבול" מוליכנו
אל העיר קבול. שהתחלת בני אשר יחושע י"ט, כ"ו. ביום
דקר ערבי בשם קבול, היושב ממזרח לבצות הנצמין.
ולרגלי הרי הגליל הסחמון. "ארץ קבול" יכולה היתה
להקרא אפוא על שמה של עיר חשוכה זו ולהתפשט על
כל עמק ובוולו, אולם גם בלאו הכי הולם השם את העמק,
שהיה נגוע בנדאי גם אז בחולות ובבצות. הסלמוד רוצה
על קל-פנים ב"ארץ-קבול" אך ח"ל, שהקבול שוקעת
ונקבלת בה. אך הכובלת את פרייתה ואינה נותנת פירות:
הסתלים יוצאות קבולות, שמכבדו עליה שלהן לקטה. כדי
שלא יצלו עליהם זכרים - אומרת מסכת שבת ג"ד ע"א -
מאי משמעו - דהאי קבול לישנא דלא עבד פירי. הוא
דקתיב מה הערים האלה אשר נתת לי אחי ונקרא להם

אך קבול עד היום הנה. רב נחמן בר יצחק אמר: אך
חול היתה ומדוע קראו לה קבול. כי הקבול שוקעת בה
דבתוף קבל ונאשים אומרים: אך קבולה, שאינה עושה
פירות" (ארץ חומטיו היתה, ונאמאי קרי לה קבול דמשקרא
בה ברה עד קבלא ונאמאי אנשי: ארעא מכבלא דלא עבד
פירי). הרוש אמרו זה נתן גם בסיו של ר' אבין בשם ר'
חייא: ונקרא להם אך קבול, אך שאינה עושה פירות"
(יר. שבת פ"ה ה ב). על סמך דברי חז"ל אלה אומר רש"י:
על אך קבול: אך טיט שהקבול משפסע (ת) ונקבלת בה.
וידוע זו גם המפרשים האחרים, כגון הרד"ק, הרלב"ג
(הגלו גורסים ח"ל פסח טיט) ובצל, מצודת דוד.

המקום היחיד קבל, "ארץ קבול", שיש לקבוצ
בבטחון מסים את שמו הנכבד, הוא מל-אל-פורדאני, אשר
על מקורות הנצמין. הספר יהושע (י"ט, כ"ט) מונה בין
הערים המיעדות למשה בני אשר למשפחותם גם את העיר
אסק, אולם אסק, או אסיק (כ"ו ספתיב בשופ' א'. ל"א)
נמנית למעשה בין הערים אשר לא הוריש השבט מידי
הכנעני. השם אסק-אסיק, שהוראתו מקום מוצאו של נהר,
או מצעו של הנהר עצמו, הולם יפה את מקורות
הפורדאני ויתכן שהוא מורה עם אסקו, שתנה בדרך צר-
רסית, בכתבת אסרסון מלך אשור. התרסים המצויים על
בני התל מתבססים על כל פנים על תקופת הגרונזה התיכונה
והמאחרת וכן על תקופת הפרזל. טור אבני הגויל הגדולות
והגלתי המתות במקדונו הדרומי של התל, הכולט מן

המקום ונמשך בהפסקות לאורך של כמה עשרות מטרים. הוא אולי שריד של חומת העיר הקדומה ביותר. בתקופה ההלניסטית רומאית לא נודע למקום הזה כנראה כל ערוך. השם כורדאני עצמו מתגלה בסרוס קל (כורדאנה) רק בספרות ובמפות של ימי הביניים והוא מצוין מקום תנ"ה ומקום טחנות קמח לטמפלרים שבנוסעי הגליל. בגן מתקופת נוסעי הגליל ובו תקומים צלבים רבים נצב עד היום למערב ברכות אלכורדאני וכן מפזרים בסביבות התל תרסים מן התקופה הערבית.

המקום היחיד הסמוך לאזור הבצות בספרות התלמודית הוא גדורה, פיוס ח'רבת-ג'ידרו, מזרחה לקרית-ביאליק, ואף הוא, כנאות לסביבה, "כובלת" פירושה, לא היה מגדל אלא תרובים, שלא נתנו למאכל בגני אדם. התרובים האלה היו פטורים ממעשר (יר. ערלה, פ"א, ה"ב ועוד). לפני שנתים ימים בקרוב נתגלתה בקרבת גדרה כתבת לטינית התקוקה על אבן-מיל ובה זכר השם Gedru, היא גדורה התלמודית, היא ח'רבת-ג'ידרו של היום. הכתבת המביאה גם את שמו של "אימפרטור נירון קיסר", מוסכת בנדאי על הכביש. שגבנה בימי קיסר זה, מאנטיוניה שבסוריה ועד עכו, ומעכו לדרום הארץ. שרידיו של הכביש נתגלו בסמוך לאקזיב — פוזב (פיוס הכפר זיב) ונהררה. מעכו נמתח הכביש בנדאי ממזרח לבצות הנצמין ועבר על פני Gedru, הנזכרת מיד לאחר Colonia Ptolemais, היא עכו. יחד עם גדורה נזכר בספרות התלמודית גם המקום צלמונה, שלא הצעין אף הוא בתרוביו.

המקום מזרחה בנדאות עם — "תחנת-צלמון" (Mutatio Calamon), בדרך שקמונה-עכו, בה עבר הנוסע מבורדו במאה הרביעית לאחר ספה"נ. השם צלמונה נשתמר אולי בנאדי-סלמן. היורד במזרח חיפה מן הפרמל, אולם את מקום התחנה אין לקבוע בנדאות. (כש שבקשו לקבוע את תחנת-צלמון בתל-צביר-הואם, אולם בתל זה לא נמצאו כל שרידים וכל תרסים רומאיים).

הנה כי כן עזוב וריק היה עמק-ובולן המצרי בקל התקופות ובכל הזמנים, עד הרבע השני של המאה העשרים, וזולת הערים עכו וחיפה לא היו בו כל ישובים נכרים ובצלי ערוך. נדאות הסטורית זו מן הראוי שתהיה לנגד עינינו, למען עמד על כל עצם התמירה שחלה בעמק-ובולן ובמפרץ זו שתי עשרות שנים. בפעם הראשונה בדברי ימי ארץ-ישראל משנה עמק-ובולן את צורתו לתלוטיו. מראה הנוף הטפוסי של המפרץ מטשטש והולך ושטחי הבצה והחולות נכבשים ומשתעבדים לישוב העברי המתחדש בארץ.

ו. מה בין חיפה לעכו?

שני הישובים הבודדים הראויים לשקם, ששכנו במפרץ חיפה עד היום הזה, היו חיפה ועכו, אולם מה רב ותמוה הוא ההבדל בגורל שתי הערים האלה בכל התקופות

ההיסטוריות ומה רבה התמורה ששלה בתבדל זה בעשרות השנים האחרונות.

מאכה הגאוגרפי של חיפה בעיר חוף ונמל מעלה לאינו צריך ממזכה של העיר עכו. הים בחוף חיפה עמק יותר מאשר לפני עכו והוא טוב הרבה יותר למעגן אניות וסקינות. הפךמל, אשר בים יבאי, כבטויו של סגביא ירמיהו, מגן על גסיסו הדרומי מזרחי של המפרץ בפני הרוחות המערביות והדרומיות המערביות. שנהן מחצית מספר הרוחות המנשבות בחוף ארץ-ישראל, מה שאינו נן עכו. עכו גלוייה ופתוחה לכל הרוחות המפערות את הים, ומה רדוד ונרקעו השרטוני בלתי שקט ובלתי קבוע. ואף על פי כן היתה חיפה גמשה מרבית המקופות ההיסטוריות עיר לא חשוכה, ואילו עכו אחת הערים החשובות ביותר לאורך חופה של הארץ. חיפה אינה נזכרת, לא במקורות ההיסטוריים העיוניים הקדומים ולא בכתב, ואילו עכו נזכרת כבר בכתובות המצריות והאשוריות הקדומות ביותר. על התבדל בגודלו של חיפה ועכו השפיעו במדה מרבה התנאים הגאוגרפיים היבשתיים של שתי הערים האלה. חיפה ההיסטורית לא ישבה במקומו של מרכז-העיר הערבי ביום, כי אם בשלשה ק"מ מערבית צפונית לו, בין המושבה הגרמנית ובין בת-גלים, ובמקום בו מתחיל שובר הגלים הגדול של הנמל. (המקום נקרא עד היום בשם "חיפה אלעתיקה", הנינו חיפה העתיקה). היא הסתמרה באילו בצלע ראש הפךמל, או ראס-אלכרום (ראש הנקרים

בערבית). והשתרעה במקום שם רחבה רצועת החוף מאשר בשטח מרובו העיר הערבית ביום. חיפה ההיסטורית נבנה את החוף הפלעי והסוער לפרקים במערבו של המפרץ על החוף החולי והשקט יותר בדרומו מזרחו. אולי עשתה כן כדי להתרחק בכל האפשר מאזור הבצות והקדחת שבצמק זבולו וכדי לשבת בקרבת השטחים הפוריים לרגלי ראש הפךמל. קיסדי חיפה הראשונים התפרנסו על הסקלאות אולי יותר משהתפרנסו על הים.

בחירת קרבתו של ראש הפךמל במקום: ישוב היתה לה לחיפה לרועץ, כי לחיפה העתיקה נסרו כל הסכונים להתפתחות עד כדי מצלת עיר חוף ונמל חשוכה. בראש וראשונה היתה חיפה חסרה ערך סקלאי, אשר יפגס אותה ויעודד את שגשוגה. על הר הפךמל התלול, המתנשא מעליה, לא היה הישוב רב וצפוף מעולם והנרידה אל חיפה היתה קשה עליו יותר מאשר הנרידה אל הערים שקמונה, עתלית ודאר, שמדרום לראש הפךמל, בין הישובים שלרגלי הרי הגליל הסחמתו במזרח צמק-זבולו ובין חיפה הסרידו שטחי הול ובצה והקשו על התחבורה ביניהם. בחרף היו המושבים תיבים להאריך את נדכם לרגלי ההרים מסביב, כדי להגיע אל מערבו של המפרץ. נדך התנועה והסתחבורה החשוכה ביותר בימי נדכם, זו נדך אשר חברה את מצרים עם ארם-נחרים, פךס והדו, עברה לאורך עמק החוף של ארץ-ישראל, אף לא חוננה את חיפה ולא סקדה אותה. תחת להמשיך את נדך לאורך השרון ולהקריף את

ראש-הפרמל, כדי להודור מעמק-זבולן אל עמק-יזרעאל ומשם אל עבר-הירדן, דמשק וארם-נבחרים, בחרו השירות לנטות אצל פרבור מזרחת אל תוף ואדי-עארה ולהגיע אל עמק-יזרעאל בדרך הקצרה ביותר. במקומה העמיק לא היתה חיפה מוגנה יפה בפני הרוחות והגלים, שהתנפצו אל סלעי חופה, הכבידו על הגישה אליה.

לא פן עפו. עפו יושבת על תצי אי קטן, החודר אל תוף הים, והיא מקפת משלשת עבריה ים. ההגנה עליה היתה נוחה הרבה יותר מאשר על חיפה, השוכנת לרגלי הר הפרמל. עפו יושבת באמצע חופו של העמק. המשטרע בין הר הפרמל ובין סולמה-של-צור, ועל פני גדול הנה הערף התקלאי אשר לה מן הערף של העיר חיפה. הישוב בעמק-עפו הצפוני היה מאז ומעולם צפוף ועשיר מאשר בעמק-זבולן. הדרךים מן תישובים לרגלי הרי הגליל העליון והתחתון אל העיר עפו היו קצרים ונוחים. הדרךים מן הקצוות הרחוקות הדין, פרס, ארם-נבחרים, סוריה ועבר-הירדן, ששאפו להגיע אל חופי ארץ-ישראל, יצאו להגיע דרך פמה מעמקי הגליל, כגון עמק-יזרעאל, בקעת-בית-נטופה ובקעת-בית-הפרם, אל עפו. הרי מול-הלבנון והלבנון, הרמים והנשאים, אשר הקשו ומקשים כל כך על התנועה ועל התחבורה בין דמשק ובין הוף הלבנון, גרמו במדה מרבה להטית הדרךים הרחוקות אל אל צפון חופה של הארץ.

למן סוף המאה הראשונה לאחר ספה"ג, שבו נזכרת

חיפה לראשונה, ועד המאה העשרים נוספת חיפה בערפה מן העיר עכו. על אף היותה בתקופת התלמוד עיר יהודית אין היא נזכרת בספרותנו באותה מדה בה תפקד שכןמה ההלניסטית עכו. גם בימי-הביניים היא נזכרת רק מעט מאד. בשנת 1047 אחר ספה"ג היא עוסקת, לדברי הנוסע הפרסי נאצר חי ונראו, בבנין ספינות גדולות, ובסוף המאה הי"א הוא מתגלה אפילו בעיר בצורה. בתקופת נוסעי הצלב היא עולה בנראה עליה נוספת בחשיבותה. הגאוגרף אל-אדריסי כותב עליה, בשנת 1154: "חיפה מחסה טוב לאניות מלחמה, העוגנות בה, ולשאר אניות. חיפה היא הנמל לעיר טבריה". נוסעי הצלב היו אולי היתירים בהסטרקה, אשר גילו את יתרונותיה של חיפה למעגן אניות והשתמשו בהם, אולם במאות השנים האחרונות, מאז קום חיפה מהריסות הסולטן בייברס, במאה הי"ג, ועד אמצע המאה הי"ט בקרוב, לא הושם ליתרונות האלה לב. חיפה הוסיפה להיות כפר או עיר קטנה גם בתקופה התורנית, ואפילו לאחר שנשתקה, בשנת 1758, על ידי המושל הבדוי טהר אל-עמר, ממקום חיפה העתיקה אל הפנה הדרומית-מזרחית של המפרץ ואל מקום מרנן של השכונות הערביות כיום. בשנת 1816 העריכו את מספר תושבי חיפה באף ג'פשי, בשנת 1829 בשלשת אלפים, וכן עוד בשנת 1859 (רובינזון) כמנה אותה בשנת 1856 בשם כפר, ואילו את מספר תושבי עכו העריכו בשנת 1843 בשמנת אלפים עד עשרת אלפים נפש. במחצית השנייה של המאה הי"ח ובמחצית הראשונה של המאה הי"ט שמשה צבין עכו נמר מרנן

לסוף ימי ארץ ישראל. הקונסולים היו יושבים בצפון ולא בחיפה. המגורים והמבואות מצד לים היו עוגנות לפני עכו ולא לפני חיפה. מאות אלפי הגמלים, שהסיעו את החטה מצד-היבשה ומו החורן אל הוף הים, למצו תשלח חוצה לארץ, נטו אל העיר עכו ולא אל חיפה.

גרם, בכל אשר הרבו אניות הקיסור לקוד את חופי ארץ-ישראל כו נתברר לקברניטיהו כי המעגן לפני חיפה גם הרבה יותר מאשר לפני עכו. המדידות הוכיחו, כי הפנה הדרומית-מזרחית של המפרץ עמקה משטח הים אשר לפני עכו, וסערות-הים למדו, כי פנה זו מוגנה בקניון יותר מאשר גמל עכו. גמל עכו נתערער במאה ה"ט בלאו הכי. המצור והמלחמות על העיר הוצרכו מלאו את הגמל הרבות וחול והוציאוהו מכלל שמוש. מעלותיה הנפרות של חיפה וירידת ערכו של גמל עכו גרמו איפוא לכך שהקונסולים וסוכני האניות של אנגליה, צרפת אוסטרליה, רוסיה וכיוצא בהם, עברו לחיפה וקבעו בה את משכנם, על אף היות העיר מושטת אכלוסים ביותר.

בניית המגורים על הר הפמל בשנת 1853, יסוד המושבה הגרמנית, בשנת 1868, הישוב היהודי המתחדש בגליל ובמושבות שומרון, שהחלו להנקס לאט לאט לחיפה, הרבנות מחיפה לדמשק, שהוקמה בשנת 1908, החטה וסחר עב-הי וקחרו, שהעברו מעכו וחיפה והעליה היהודית לחיפה עצמה, החישו בקצב נדר את צמיחתה ואת התפתחותה של העיר. בערב פרץ המלחמה העולמית

הגדולה, בשנת 1914, כבר מנתה חיפה בעשרים אלף תושבים ובחוקם בשלשת אלפים יהודים, אולם עקר פריחתה חלה עם העליה היהודית לאחר הנכרות בלפור, עם בנין הגמל, עם הנורמת הנפט מפרוכד, עם הקמת תעשייה עברית בעיר ובעמק-ובולן, ועם התפשטות הישוב הפפרי מסביב לעיר. פיוס מונה חיפה למעלה ממאה ועשרים אלף תושבים ובהם בשבעים אלף יהודים.

ז. חיפה היהודית

יתרונה של חיפה על עכו, בבחינה הסטורית היהודית, הוא צברה היהודי המבוק. בנווד לעכו הנכרית היתה חיפה עיר יהודית ברבה, לא בתקופת התלמוד בלבד, כי אם גם בסוף התקופה הערבית.

אחד האמוראים האחרונים, כן המאה הרביעית אחר ספה"ג, מונה את חיפה עם הישובים היהודים למופת, הסובלים משכניהם-צורריהם הנכרים. את הפסוק „כי צנה ה' ליצקב סביביו צריו“ (איכה א', י"ז) הוא מיחס לזמנו ומדגים לו דגמאות: „גגוז חלמיש לנה, קסטרא לחיפה, סוסיטא לטבריה, יריחו לנוערן, לוד לאונו (ויקרר כ"ג, ה' ומדרישים אחרים). חיפה היהודית סבלה איפוא במאה הרביעית משכנתה קסטרא, היא Castra Samaritanorum. מן המאה ה-6 אחר ספה"ג, היא חרבת-כפר-סאמיר שמדרום לראש הפמל.

הקהלה היהודית בחיפה בתקופת התלמוד היתה

בנראה חשובה למדי ואולי לא חשובה פחות מן הנהלה
היהודית בעכו. היא העמידה מתוכה כמה חכמים, כגון
ר' יוסף חפני, תלמידו הגאון של רבי, את ר' חלפתא דמן
חיפה, ר' אבא דמן חיפה ובעל הגדה המפרסם ר' אבדימי
דמן חיפה, שהורה בעיר הזאת (ירוש. עירובין פ"ב). מבטאם
של יהודי חיפה היה גלילי-טפוסי. הם התקשו בבטוי
האותיות הגרוניות: את ה' בטאו כח' ואת ה' כא'. על
כן ראו חז"ל בכנהי חיפה מעין „פעלי מום” הפסולים
לנשיאת-פנים (מגלה כ"ד, ע"ב) וכן לא היו מצבירין
לפני התבה לא חייפניו ולא ביישניו ולא טבעוניו, מפני
שהיו עושו היהיו חיתיו ועייניו אאין” (ירוש. ברכות, פ"ב).
”קינה קדומה על חרבן הנהלות בארץ-ישראל”.

שנפתרסמה זה לא כבר, מקוננת על חיפה לאמור:

”חיפה העיר ההוללה עלייך ליבתי אמולה
מישראל כבוד גלה ושבתו זקני צגולה”.

אם גם אין לדעת על איזו תקופה מוסבת הקינה
הזאת, אם על סוף תקופת ביוזג ואם על חרבנה של חיפה
והארץ כלה בימי מסע הצלב הראשון, הנה היא מעידה
על חשיבותה הנחרה של העיר בעיני יהודי ארץ-ישראל
בזמן מן הזמנים בימי הביניים.

עיר יהודית ברבה היתה חיפה גם בסוף התקופה
הערבית ועד חרבנה בשנת 1100 אחר ספה"נ. ערי החוף
האחרות נחשבו עוד מתקופת התלמוד כ”מדינות-ים”, הנינו

כחוף-לארץ. הן לא נכללו בתחומי עולי בבל, שנקבעו
לדעת ש. קליין עוד בסוף ימי הבית השני, והיו פטורות
מן המצוות התלויות בארץ, ואילו חיפה אינה נמנית עליהן.
קרוב לודאי כי אפנה היהודי המבוקש הוציא אותה מכלל
ערי-החוף הנכריות, ואפנה זה, שנשתמר אולי עד סוף
התקופה הערבית, הוא אשר העלה את ערפה גם בימי
הביניים. אמנם ישיבת ארץ-ישראל ומרכז הגאונות, שנעקרו
בשנת 1071, עם כבוש הארץ על-ידי הסלג'וקים, מירושלים,
קבעו את ישיבתם בעיר צור, אולם משנזקק היה הגאון
ר' אליהו, בשנת 1083, לקדש את השנה, כלומר לקבע את
הלוח ואת המועדים, לחדש את הגאונות ואת הסמיכה
בישיבת ארץ-ישראל, היה נאלץ לרדת אל בית-הועד בעיר
חיפה, כי צור נמנתה על חוף-לארץ, ואילו חיפה, הפל
מודים כי מארץ-ישראל היא”.

בימי מסע הצלב הראשון מוארת העיר חיפה באור
מפתיע. היא מצטיינת במקורות הנוצריים של מסעי-הצלב בעיר
בצורה הנתונה בעקר בידיים נאמנות של יהודים. הללו
נלחמים עליה בחרוץ נפש וגבורה, עד כדי הטלת יאוש
בלב הצלבנים הצרים על העיר. הלא זה דברי המקורות
הנוצריים: „כאשר הקריבו אבירי צרפת לחומה את המכונה
העצימה ומכל צד החלו לתקוף את החומה ולהרעישו, עלו
התושבים — יהודים על פי מוצאם, אשר על
יסוד מתנתו של מלך בבל (כן כנו און את
מצרים) והסכמתו הם יושבים בעיר הזאת

וּמְשַׁלְמִים לוֹ מִס—עַל הַחֹמֶה, וּבְחִמָּה עֲזָה נִלְחַמוּ
בְּנִשְׁקָם נִגְדַּד הַנּוֹצְרִים. וְאַחֲרֵי אַרְבַּעַה עָשָׂר יָוִם
שָׁלַח מִלְחָמָה עֲזָה, וְאַחֲרֵי אֲשֶׁר רַבִּים מֵהֶם נִפְצְעוּ,
נָפַל לַב הַנּוֹצְרִים בְּקֶרְבָּם וּמֵלֵאֵי יְאוֹשׁ תְּדַרְסוּ
מִהַרְעִישׁ אֶת הַחֹמֶה. „הַיְהוּדִים מְגִנִּים עָלֶיךָ
(עַר חִיפָה) בְּאַמֵּץ לֵב וּמְחֻזְקִים בָּהּ, לְמַבּוֹכַת
רוּחָם שֶׁל הַנּוֹצְרִים וְלִחְרָפְתָם, אַחֲרֵי אֲשֶׁר חִלַּק
מֵהֶם גִּפְרִי כָּבֵד בְּמִלְחָמָה. „שׁוֹנְאֵי הָאֱלֹהִים (נִשׁוּ)
הִגְנוּ בְּחֻזְקָה, בְּאֵשׁ וּבְחֶרֶב, עַל עַצְמָם וְעַל חַיֵּיהֶם, וּבְקוֹל
הַמְּלָאֲכָה נִשְׁאוּ חֶרֶף עַל שֵׁם „הַמְּשִׁיחַ“: שְׁלָכֶם, אֲשֶׁר
אַתֶּם מֵאַמְיָנִים בּוֹ, לֹא נִכְנַס לְעִיר הַזֹּאת וְגַם תִּלְמִידָיו לֹא
הָיוּ בָּהּ, וְאַמְנָם לֹא אַתֶּם בְּאַמֵּץ לְבַבְכֶם תִּלְכְּדוּהָ, אֲנָשִׁים
שׁוֹטִים וְנִכְזָרִים. הָעִיר אֲשֶׁר הִשְׁלֵטוּ הַפְּרָסִי וְהָאֱמִיר הַבְּבֻלִי
(הַמְּצָרִי) צָרוּ עָלֶיךָ פְּעָמִים רַבּוֹת בְּחִילָם הַעֲצוּם וְלֹא יָכְלוּ
לְנַצֵּחַ אוֹתָהּ וְ”

בְּקָרִיאָתָם הִתְחַרְוּהָ אֵל הַצָּרִים עַל הָעִיר בְּאֵלוּ בְּקִישׁוֹ
הַנּוֹצְרִים לְהוֹכִיחַ. כִּי יִשׁוּבְכֶם יִשׁוּב הַיְהוּדִי קְדָמוֹן הוּא וְלַנּוֹצְרִים
לֹא הָיָה חֵלֶק בּוֹ מִימֵי יִשׁוּ וְעַד רֵאשִׁית הַמָּאָה הִי”ב.
גְּבוּרַתָם שָׁל הַיְהוּדִי חִיפָה לֹא עָמְדָה לָהֶם. הָעִיר
נִבְקְשָׁה בְּשָׁנַת 1100 אַחַר סֵפֶה”ג. תּוֹשְׁבֵיהָ הִקְרָעוּ לְשִׁבְחָה
וְחִיפָה פִּסְקָה מִהָיִוֹת עִיר יְהוּדִית. תַּחַת מְרָכּוֹ חַיִּים יְהוּדִיִּים
הִפְכָּה חִיפָה בֵּית-קְבָרוֹת לַיהוּדִי עֲכָו... „עַכּוֹ הַנְּמַל הַגְּדוֹל
לְכָל הַתּוֹעִים (הַצִּלְבָּנִים) הַהוֹלְכִים לִירוּשָׁלַיִם בְּסִפְיָנוֹת“
(ר' בְּנֵימִין מְטוֹדִילָה) הִתְהַה בְּתַקִּיפַת נּוֹסְעֵי הַצִּלְבַּן מְרָכּוֹ

יְהוּדִי חָשׁוּב. בְּעִיר חוֹף מִסְתָּרִית וּפּוֹרְחַת. זוֹ נִתְרַכְּזוּ רַבִּים מִן
הַיְהוּדִים וְהַחֲכָמִים עוֹלֵי אַרְצוֹת אַרְפָּה, וְאַף יְשִׁיבָה הִיטָה
בָּהּ, אוֹלָם הַיְהוּדִי עָפּוֹ לֹא הִסְפִּימוּ לְהַקְבֵּר בְּ”חוּץ לְאַרְצָ” וְעַל
כֵּן הוֹלִיכוּם לְקַבְּרָה לְחִיפָה, שֶׁהִיא אַרְצָה-שְׂרָאֵל. בֵּין הַקְּבוּרִים
בְּחִיפָה בְּיַמֵּי הַבְּנִינִים הָיוּ חֲכָמִים מִפְּרָסְסִים.

מֵאֲזוֹ חֶרֶבְנָה, בְּרֵאשִׁית הַמָּאָה הִי”ב, וְעַד עֲשָׂרוֹת
הַשָּׁנִים הַתְּחִלּוֹת, שִׁמְשָׁה חִיפָה, כְּאָמֹר, בֵּית-קְבָרוֹת לַיהוּדִי
עָפּוֹ (הַלְלוּ הָיוּ נוֹשְׂאִים אֶת מַתֵּיהֶם גַּם לְכַפֵּר-יָסוּרֵי, הַיּוֹשֵׁב
מִחֻלְף שְׁתֵּי שְׁעוֹת מְזֻרְחָה לְעַכּוֹ וְעַד הַיּוֹם נִמְצָא שֵׁם בֵּית-
קְבָרוֹת יְהוּדִי גְדוֹל), אוֹלָם מֵאֲזוֹ נִתְעוֹרְרָה חִיפָה שְׁנִית לְתַחֲתֵיהָ
גְּבַר בָּהּ לְאֵט לְאֵט גַּם הַיּוֹשֵׁב הַיְהוּדִי. בְּמַחְצִית הַרְאִשׁוֹנָה
שֶׁל הַמָּאָה הִי”ט יָשְׁבוּ בָּהּ, בְּחִיפָה, מֵעַשָׂר וְעַד שְׁלֹשִׁים
מִשְׁפָּחוֹת סְפָרְדִּיּוֹת מְצָפוֹן אֲפְרִיקָה, וְאֵלּוּ פִּיּוֹם הַגִּיעַ מִסְפָּר
הַיְהוּדִים קָרוֹב לְשִׁבְעִים אָלֶף נֶפֶשׁ, הִינּוּ לְמַעַלָּה מִמַּחְצִית
הַתּוֹשְׁבִים.

ח. חוֹל הַיְהוּדִיּוֹת וְתַעֲשִׁיבֵי הַיְהוּדִיּוֹת

מֵאֲזוֹ אֲלֵפִים שָׁנָה וְעַד הַתְּחִלָּה הַיּוֹשֵׁב הַיְהוּדִי בְּיַמֵּינוּ
לֹא חָלוּ, כְּאָמֹר, כָּל שְׁנוּיִים וְתַמּוּרוֹת נִפְרִים בְּתַנְאָיו
הַגִּיאוגְרָפִיִּים וְהַתְּרֹגְרָפִיִּים שֶׁל עַמְק־וּבִילּוֹ, וְאַף עַל פִּי כֵן
הַתְּפָרְנָסוֹ הַיְהוּדִי הָעַמְק לְפָנִים לֹא רַק עַל הַקְּרָעוֹת,
הַמְּשַׁתְּרָעִים לְרַגְלֵי הַתְּרִים וְהַגְּבֻעוֹת וְאוֹלֵי בָּלֵב הָעַמְק עֲצָמוֹ,
כִּי אִם גַּם עַל הַחוֹל, עַל שְׁבִלּוֹ-הַחֲלוֹן, עַל חַיִּים וְעַל
הַבְּצוֹת.

„הבלוס פולט על חופו הקטן חול רב לזכוכית“ —
 אומר פליניוס. „חולות הבלוס — אומר הוא במקום אחר —
 יתגלו רק בשמימי הים יפוצו אל תוכו, כי הם, החולות,
 יתנו רק על ידי גלי הים הבאים ושבים. סבורים, כי מלח
 הים הוא המעבד את החול הזה ואלו קדם לכן לא יכשר
 לשמוש. החוף אינו גדול ואף על פי כן ספק במשך מאות
 שנים רבות את החול לתעשיית הזכוכית“. על פיו של
 בחל בלוס המשתמש אל הים הנהודי (ים ארץ ישראל) —
 כותב גם טציטוס — אופיים חול, אשר לאתר ערבובו במלחת
 נמיכו אותו לזכוכית“ (Hist. 5. 7). „בין עכו לצור (צריף
 הנה לאמר בין הפרמל לצור) — כותב אסטריבון — החוף הוא
 אדמת חול ובו חול הזכוכית. אכן אומרים שפאן אין יוצקים
 (את החול לזכוכית), אלא מובא הוא לצידון ושם הוא נתון
 ליציקה. ואולם יש אומרים, כי גם לצידונים יש חול-
 זכוכית הראוי ליציקה, ויש אומרים, כי אפשר ליצוק כל
 חול, בקל מקום שהוא“ (גיאוגרפיקה 2. 16). „במרחק שני
 ריס מהעיר (עכו) — כותב יוסף בן מתתיהו פלויוס — עובר
 נהר הנקרא על שם בליאוס (או בל) ואינו מאריך בשטפו
 ועל ידו נמצאת מצבת ממנון, ובקרבחו כפר, גדולה מאה
 אמה ונפלאה מאד, כי היא עגלה ונחולה ושם מקום חול
 הזכוכית, ומדי הוסיפו הספינות הקרבות שמה להוציא ממנו
 את כל החול ככה יוסיף המקום להתמלא חול חליפות, כי
 כמצוים ועושים, הרוחות גורפים אל המקום הזה את החול
 הנוצץ מעברים ותכונת הבור משנה את החול לזכוכית חיש

מהר. ועוד נפלא מזה הוא הדבר, כי בשטוף הזכוכית על
 גדות החלל הנה ובהשפכה החוצה היא משנה את מראה
 מחדש ונהפכה לחול כבראשונה. אלה תכונות המקום הנה“
 (מלחמות היהודים ב, י, ב').

פרסומו של חול-הזכוכית במפרץ-חיפה בימיקדם
 הנה רב כל-כך, עד כי הוליד, ברבות הימים, את האגדה
 על תגלית תעשיית הזכוכית בחוף הנה. „האגדה מספרת —
 פו פותב פליניוס — כי אגנית סוחר מלחת עגנה פעם במקום
 הנה. גרדו הסוחרים אל החוף לבשל לעצמם את ארחתם
 אולם אגנים לתפן תחת הסיר לא נמצאו להם. עלו הסוחרים
 אל האגנה והורידו רגבי מלחת לתפן תחת הסיר.
 משנתחממו הרגבים ונתערבו בחולו של החוף נמשך מהם
 קלות של נוזל שקוף — הוא ראשית הזכוכית“ (Hist.
 Nat. 36. 26).

לגבי תולדות הישוב במפרץ-חיפה נקבדה היא העבדה,
 כי בסוף ימי הביניים ובמאות הראשונות שלאחר הספיקה
 הנה חולו של מפרץ חיפה נטעו על אגניות הבאות ממרחקים
 ונמכר לשם תעשיית הזכוכית בצידון ובצרי חוף אחרות
 בנים התיכון. בין המתפרנסים בתקופת התלמוד על חול
 הזכוכית ועל תעשיית הזכוכית היו גם יהודים, אולם, בטרם
 נברר לעצמנו עקדה הסטורית זו, נשאף את עצמנו: הנצל
 חול-הזכוכית על מוצאי הנה-הנעמין גם בתקופת התנ"ך,
 האם עסק בנצור הנה גם השבט ובוילון?
 המלה זכוכית, כשהיא לעצמה, באה רק פעם אחת

בק"ף התנ"ך והיא ממצגת חמר המשול בערכו לזקב ולכלי
 פו: "והתקמה מציו תמצא ואי זה מקום בינה לא יערכנה
 זקב וזכוכית ותמורתה פלי פו" (איוב כ"ח י"ז). המתפנז
 ספר איוב לאבן יקרה, זכה ושקופה, או לתוצרת הזכוכית,
 שהיתה יקרה ונדירה בימים ההם? הרמז הנחיד בתנ"ך
 על נצול חול הזכוכית מצוי אולי בספר דברים
 ל"ג, י"ח-ט, האמר: "שמה זבולן בצאתך ויששכר
 באהליך... כי שפע ימים יינקו ושפני טמוני חול", אך אין
 לרדת בנדאות לסוף פונתם של הפסוקים האלה.
 ברורות יותר כאמור הן ידיעותינו על פרנסתם של
 יהודי עמק-זבולן על חול-הזכוכית בתקופת התלמוד:
 התרגום הירושלמי דורש על דברים ל"ג י"ח-ט
 ואמר: "כי סחר ימים יאכלו ואוצרות טמונים בחול יתגלו
 להם" ואין הוא מרמז על נצול חול-הזכוכית במפרץ-חיפה
 בזמנו, אולם תרגום-יונתן לאותם הפסוקים מפרט ומסביר,
 כי שמחתם של זבולן ויששכר תבוא להם על "שום שהם
 יושבים על חוף הים הגדול. הם נהנו מדגי השרית, וטלו
 מן החלזון את דמיו, כדי להטיו מהם את צבע התכלת
 והארגמן לחוטי אריגיהם, ומן החול נספגו אספקלריות וכלי
 זכוכית, כי גלויים להם אוצרות תהום". מתוך הסבר מפרט
 זה אנו למדים, כי בימי תרגום-יונתן היו תושבי עמק-
 זבולן מתפרנסים לא רק על מפרץ חול-הזכוכית, כי אם
 גם על תעשיית אספקלריות וכלי זכוכית.
 התפרנסותם של יהודי מפרץ-חיפה על חול הזכוכית

עולה גם מתוך דברי הדרש הנאים שבספרות המדרשית:
 "כי שפע ימים יינקו ושפני טמוני חול: שפני זה חלזון,
 טמוני זה טרותי, חול זו זכוכית לבנה, לפי שהיה זבולן
 מתרעם על הקב"ה: "רבון העולמים!—לאחי נמת ארץ נפה
 ולי נמת את הים... לאחי נמת שדות וקרמים ולי נמת את
 החול הזה... לאחי נמת ארצות ולי נמת חלזון... אמר לו:
 סיף! — שאני מצריכם לנדך על ידי חלזון, שאני מצריכם
 לך בחול הזכוכית!" (מדרש תנאים, עמ' 219, ספרי דבירב
 קמ"ז ע"א: וישנה עוד מגלה ו' ע"א).
 כמה קולעת וצודקת תרעומתו של זבולן לפני הקב"ה:
 שאר השבטים נכו בקרקעות פוריים, בשדות ובקרמים, ואלו
 בחלקו הוא נפס הים, החולות ושבלולי-החלזון אשר בים.
 כלום ברכה ותועלת בהם? אולם הקב"ה צדיק הוא ולא
 נעשה עולה: גם, חולות ושבלולי-חלזון אלה סופם לפרנס
 את בני-זבולן, כי הרי כל השבטים יזקקו לתכלתם, לדיגם
 ולכלי הזכוכית אשר להם. האין בכל דברי הדרש הנ"ל
 רמזים מפרשים, כי בימי הנצרים התפרנסו יהודי עמק-
 זבולן על חול-הזכוכית ועל תעשיית הזכוכית? אולי לא
 מקרה הוא, כי רצפת בית-התנבסת, אשר נגלתה בנפר הדרוני
 עספיה ששל-הר הנרמל, עשירה כל כך בפספסי זכוכית
 יקרה, פספסי הזכוכית משבצים בקני המנורות, בענפים ובצללים,
 בעיני הצפרים, המנקרות באשפלות הענבים, בזנבות הדגים
 שבגלגל המזלות, בענק צרצרת האשה, המסמלת את תקופת
 הסתיו, בגבעולי הרמונים ועוד. תעשיית הזכוכית בחיפה,

בעכו או ביושבים אחרים. בעמק זבולן. היא שהניעה בודאי
 את בוגי בית הנקסט על הר הפרמל להרבות בקביות
 הזכוכית בשעת שפוע הרצפה ועריכת תמונותיה. אצמות
 גלי הזכוכית אצל יהודי ארץ-ישראל במאות הראשונות
 שלאחר ספה"ג מצטרפת ברורות בתאורי המלאכה והנהי
 של הנגגים בספרות התלמודית וכן מן ההלכות ומן המשלים
 המוספים על מלאכה זו. לדברי פליניוס בן המאה הראשונה
 לאחר ספה"ג היו רב יהודי צידון ונגגים. התלמוד הירושלמי,
 מסכת עבודה זרה פ"ב ה"א. מדבר (עפ"י גרסת רתב"ד
 מן הגניזה), על שני ונגגים בעכו (בדפוסים כתוב גירו) שלא
 רצו ללמד את אמנותם לזולתם. ור' בנימין מטוילה מצא
 עוד במאה ה"ב יהודים עושי זכוכית באנטיוכיה של סוריה,
 ובנראה גם בעיר צור. המפרסמת בקמיו, בזכוכית הצורית"
 אשר לה.

ט. ציר החלזון ותעשיות התבלת והארגמן

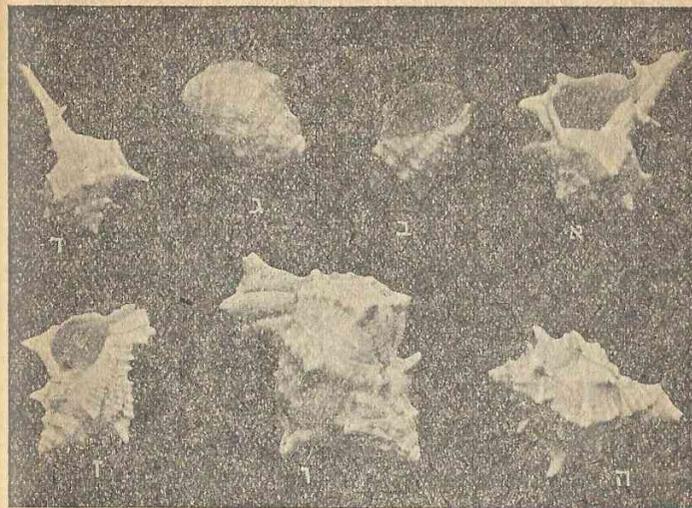
יהודי מפרז-חיפה התפרנסו בימי קדם גם על ציר
 שבוללי-החלזון ועל תעשיות צבעי התבלת והארגמן. שגי
 הצבעים האלה היו יקרי ערך מאד. יריעות-המשפן במדבר
 היו עשויות "שש משנר ותבלת וארגמן". על המזבחות היו
 פרושים "בגד ארגמן" ובגד פליל תבלת. בגדי השרד
 של הכהנים היו עשויים אף הם תבלת וארגמן. פתילי
 האפור ופתילי המצנפת היו צבועים תבלת. פרכת קדש
 הקדשים במקדש שלמה היתה גלה תבלת וארגמן וכרמיל.

ולתבדיל גם לבושם של הפסלים ואליהי השוא (ירמ' י', ט'),
 ברום לא רק לתשמישי קדש שמשו הצבעים היקרים, כי
 אם גם לתשמישי חול: מלכי מדנה, אשר הפה גדעו, היו
 לבושים בגדי ארגמן. ומרכבתו של שלמה המלך אף היא
 גלה ארגמן היתה. לדברי אחת הפתבות האשוריות שלח
 המלך חזקיהו לסנחריב מלך אשור "שלשים כבר זקב...
 בגדי פסים של תכלת וארג ארגמן". משתופיע בכתל היכלו
 של פלשאצר אותו כתב-האש "מנא מנא תקל ופרסיו"
 הכטים המלך כי הפותר את פשר התב "ארגוןא ילבש".
 מרדכי הנה לבוש בלבוש מלכות תכלת... ותכריך בויץ
 וארגמן".

ולא רק בתקופת התנ"ך, כי אם גם בתקופות מאחרות,
 בהן הגיעה התפתחות תעשיות הצבעים למרום פסקתה. היו
 בגדי התכלת והארגמן נחלת מלכים ועשירי העמים בלבד.
 משפנו יהודה המפבי את מחנה גורגיאס אסף זקב וכסף
 רב וכן תכלת וארגמן (חשמונאים א' ד' כ"ג); משפנש
 אלכסנדר בלס למשך את יונתן החשמונאי מעל דמטריוס
 שלח אליו עטרת זקב ובגד ארגמן (שם י' כ'), ומשתופיע יונתן
 לפניו, הפשיטו אותו את בגדיו וילבישוהו ארגמן" (שם
 ו' ס"ב). ברומא היו בגדי הארגמן לבושם של גדולי העם,
 כגון הקונסולים, ואלה שלא לבשו ארגמן קשטו לפחות את
 שולי שמלותיהם בפסי ארגמן. צרים או רחבים.

בספרות התלמודית ובמשליה לבושים רק מלכים ובוגי
 מלכים, "פורפירא", או "פורפירא", ולא עוד אלא שצפלו

מ"ה)... הלא פורפוריה זו של הקב"ה היא שרפה לקני
 עיני רוחו של משוררנו ס. נ. ביאלה, מעל משואות בית
 המקדש העולה בלהבות, פשהיא קרועה קרעים-קרעים:
 "וקרעי עננים מאדמים, טעוני דם ואש — בן פותם ביאליק
 את מגלת האש — תעו במרחבי הלילה, ויתנו בין ההרים
 הרהוקים את-זעם אל נקמות, וחקתו בין צורי המדבר
 הגידו. הקרע אלהים את הפורפורה וינר קרעיה לרוח?"
 ערכם של צבעי התכלת והארגמן לא פג גם בימי
 הבינים, ואף לאחר שסחיטת הצבעים משבוללי החלון
 חלפה ועברה נשארו בגדי הארגמן אצטלא של חשיבות
 בכנסיה הנוצרית ובאוניברסיטאות. השמנים (קרדינאליים),
 אפטריארכים (בגון האפטריארך המאוני בלבנון) ורקטורים
 של אוניברסיטאות מתעטפים בבגדי ארגמן, עד היום הזה.
 האם עסקו יהודי ארץ-ישראל ויהודי מפרץ-חיפה
 בהקנת צבעי התכלת והארגמן כבר בתקופת התנ"ך? בצלאל
 בן-אורי בן-חור למטה יהודה ואהליאב בן-אחיסמך למטה
 דן, בימי צריכת המשכן במדבר, היו מלאים, תקמת-לב
 לעשות כל מלאכת חרש וחשב ורקם בתכלת ובארגמן
 (שמות ל"ה, ל"ה). העסקו גם בתעשית הצבעים, שהיו
 דרושים להם? ואותו איש חכם, בן אשה מבנות דן ונאכיהו
 איש צורי, אשר שלח חירם מלך צור לשלמה, לעשות
 בתכלת, בארגמן ובבויז ובכרמיל (דברה"ב, ב, ו'), הנשלח
 רק לשם בצוע מלאכת החרש והחשב והרקם בבית-המקדש,
 או גם לשם תעשית הצבעים? זכר מפרש לתעשית התכלת

חלונות התכלת והארגמן

Murex trunculus	א. ד.
Purpura haemastoma	ב. ג.
Murex brandaris	ה. ז.

הקב"ה בכבודו ובעצמו מתעטף בכיכול באצטלא של ארגמן.
 הנה הוא יושב, למשל, על פסא כבודו וכותב כל צדיק
 וצדיק, שאמות העולם הורגים אותו, בפורפורא שלו"
 (מדרש תהלים ט' י"ג). או בשעה שבא לפני השטן ביום
 הכפורים, לקטרג את ישראל והוא פורט את עונותיהם
 של ישראל... נוטל (הקב"ה) את העונות מתוך הפך (של
 המאוננים) ומטמינם תחת הפורפירא שלו" (פסיקתא רבתי

והארגמן בישראל, בימי בית ראשון, לא נשתמר בתנ"ך, פקט לאותו משפט מפרסם: "כי שפע ימים יינקו ושפני טמוני חול", המרמז אולי על ציד החלזון ועל סחיטת מיצו לשם תעשיית הצבעים האמורים.

בנגוד לתקופת התנ"ך ברורה ומוכחת היא השתתפותם של יהודי מפרץ-חיפה בציד החלזון ובתעשיית צבעי התכלת והארגמן בתקופת התלמוד.

כמאה וארבעים מיני חלזונות מצויים בגם התיכון, אולם המצויים ביותר בהופי ארץ-ישראל וסוריה, ששמשו לקדמונים מקור להכנת צבעי התכלת והארגמן, הם המינים הקרויים בשם: *Murex trunculus*, *Murex brandaris*, *Purpura haemastoma*. קונכיותיהם, או נרתיקיהם של שני הראשונים נאים ביותר. הם עשויים זיזים ארזים או קצרים מסביב ונצב להם מתחת לבית-קבולם, ואלו נרתיקו של הפורפורה המסטומה צנוע יותר: הוא חסר נצב ועשוי תחת הזיזים בגשושיות בלבד. מז המורקס ברנדריס והפורפורה המסטומה למדו הקדמונים להוציא צבע, שהיה פעין האדם והארגמן, ואלו מז המורקס טרונקולוס הוציאו צבע, שהיה פעין הכחל או הסגור. בערמות הקונכיות הגדולות, שנתגלו בצדון, מגבבים, נרתיקי המורקס טרונקולוס לעצמם, ונרתיקי שני המינים, האחרונים לעצמם.

בלוט, או שלפוחית, להם, לשבוללי החלזון, בסמוך לכלי-נשימתם, והם מפרישים מיז לבן-עכרפר, או צהבהב-חור. תחת השפעת קרני השמש משנה המיז הגוה את גווניו:

בראשונה הופך הצבע הראשוני לצבע הלמון, עובר אח"כ לצבע ירק-צהב, לירק, ולבסוף לצבע סגולי, המכה יותר ויותר. אמני התכלת והארגמן לפנים היו נותנים את מיצי החלזון ביורות-עפרת, משרים אותם בתבלין של מלח, משך שלשה ימים, מחממים אותם על אש קטנה, משך עשרה ימים נוספים, ומרחיקים מעליהם את הקצף, עד היות המשךה לבנול בהיר. בנוול זה היו האמנים נותנים את הצמר הקחוק, למען ישנה בו יפה יפה, חוזרים וטובלים אותו כמה פעמים, עד אם ספג לתוכו את הצבע הדרוש. דרכי הכנת המשךה, זמני החמום השונים, מספר הטבילות, ופתוך המיצים, לגנניהם השונים, זה בזה, היו מולידים וקובעים צבעים מצבעים שונים, שלא היו דהים לעולם. דורות רבים של נסיונות עברו בודאי על תושבי חוף כנען וארץ-ישראל עד אשר למדו להפיק את הצבעים למיניהם, ועד אשר למדו לפתך את מיצי החלזונות השונים לשם גוון הצבעים ושמושם. בהמצאת הנכוכית פן יחסו הקדמונים גם את המצאת התכלת והארגמן לחוף הכנעני. בתקופת הינונית והרומאית הפכו על-כל-פנים התכלת והארגמן מצוריים לצבעים הטובים והמפרסמים ביותר בצולם הקלסי, ובגדיהם של האמנים הפניקיים לבגדים הנקרים ביותר, לדברי פליניוס באו לה כל כבודה ונשיבותה של העיר צור בקמיו אף ורק מתעשיית הצבעים בלבד (Hist. Nat. 19.2). המשוררים הרקיוס (הורץ), וירגיליוס, אווידיוס ועוד, פתבו ושרו על הצבעים האלה.

בתעשיית התכלת והארגמן בתקופת התלמוד עסקו, כאמור, גם יהודי מפרץ-חיפה. על המלה "יוגבים", בפסוק ו"מדלת הארץ השאיר רב-טבחים לחרמים ולגבים" (וליוגבים קרי) (מלכ' ב' כ"ה י"ב), דרשו הו"ל במסכת שבת, כ"ו ע"א: "אלה צידי חלזון מסולמות של צור ועד חיפה", והרי הם מעידים בצליל על פרנסת יהודי מפרץ-חיפה על ציד החלזון בתקופת התלמוד. משמתרעם ובוֹלן לפני הקב"ה על הנחלה הדלה שנקלה בגורלו מנחם אותו הקב"ה, כאמור, גם בחלזון: "שאני מצריכם (את כל השבטים) לידך על ידי חלזון". תרגום יונתן לפסוק, "כי שפע ימים יינקו" אומר על בני ובוֹלן, שהם יושבים על חוף הים הגדול ונהגים גם מן החלזון, אשר בדמו יכינו את צבע התכלת לחיטי אריגיהם והוא מרמו בנדאי על צידי החלזון והקנת צבע התכלת בזמנו.

בספרות התלמודית נשתמרו כמה הנדרות נכונות על השמוש בחלזון והן מראות, כי יהודי התקופה היו מצויים אצלו לרב.

צידי החלזון מסולמה של צור ועד חיפה היו מצויים לכאורה אצל מקור פרנסה חשוב ורב-הכנסה והיו יונקים את שפע הימים ואת שפוגי טמוני החול, כי הרי צבעי התכלת והארגמן שהוכנו מבלוטי החלזון, היו, כאמור, יקרים עד מאד. הבקוש אחר צבע התכלת היה רב גם מבחינה דתית. "טלית שכלה תכלת" היתה אולי דבר שבמותרות, אולם פתיל-התכלת היה עקר במצות ציצית, והוא חיב את ההתעסקות בתעשיית

צבע התכלת. ההלכה קובעת בפרוש: "תכלת אינה פשרה אלא מן החלזון, הביא שלא מן החלזון פסולה" (תוס' מנחות ט' ט"ו, והשנה מסכת ציצית). ברם הריישה הרבה אחר צבעי התכלת והארגמן, משך מאות רבות בשנים, דלדלה סוף סוף את מציאות שבלולי-החלזון ביפה של ארץ-ישראל, והופעתם של החלזונות הפכה נדירה יותר ויותר. על כן נמנים צידי החלזון מסולמות-של-צור ועד חיפה עם דלת העם (שבת, כ"ו ע"א). אלוסטרציה מאלפת לנדירותו של החלזון בתקופת התלמוד ולקשי פרנסתם של צידי-חלזון בעמק-ובולן ישמשו לנו בעקר דברי ר' יוסי על הפסוק, "כי שפע יינקו: אמר ר' יוסי: פעם אחת הייתי עולה מצכו לחיפה, ופגע בי יקן אחד, ושאל לשלומי, והייתי מכיר אותו. אמרתי לו: בני, הפרנסה מנין? — אמר לי: מחלזון זה. — אמרתי לו: בני, מצוי הוא? אמר לי: — השפיט! שהרבה מקומות ביים שהוא מוטל בהם בקרים וסממיות מקיפות אותו, ואין לה אדם שהולך לשם שאין סממיות מכישות אותו והוא מת ונמק במקומו... אמר ר' יוסי: אמרתי לו: בני, נפר הוא שהוא גנוז לצדיקים לעמיד לבוא..." (מדרש תנאים, עמ' 219; ספרי דבירב קמ"ו ע"א). מה תמה, איפוא, אם הגיעו מגדירי מהות החלזון לכלל אמונה, כי החלזון הוא ברירה העולה אחת לשבעים שנה מן הים (ברכות מ"ד ע"א)...

גורלם של אמוני התכלת והארגמן היה אולי טוב מוגרלם של צידי-החלזון. הם שמרו על אמונתם זאת פנרואה

צד אמצע ימי הביניים. המקורות הערבים מציינים את יהודי
 ארץ-ישראל וסוריה כשולטים בענפי הצביעה. אם גם אין
 הם מוכירים את החמר אשר ממנו הכינו היהודים את
 צבעיהם. צבעים יהודים בארץ-ישראל פגש עוד ר' בנג'מין
 מטודילה במחצית השנייה של המאה ה"ב. חיפה מכנה אצל
 נוסעי-הצלב בשם פורפוריון (עיר הפורפור). וילהלם איש צור
 בשנת 1182—1184, וכן הארכיבישוף הלטיני הראשון בעכו
 ו'ק ד'ויטרי, בשנת 1220, קוראים לחיפה Porphyria Novissima
 ובודאי שהעיר עסקה עדין בתעשיית צבועי התכלת והארזמן.
 וזר לאיד-החלזון ולתעשיית הצבועים במפרץ-חיפה
 לפנים הוא אולי השם ואיד-חלזון, המושך את מימי הרי
 הגליל-התחתון אל נהר-נעמון. בשעת חפירת מעלת הקמק"ל
 בעין-המפרץ נמצאו מלבד שברי-זכוכית ופסיפסים, גם
 ברתמיקי-חלזונות והם מראים על התעסקותם של תושבי
 המקום לפנים גם בתעשיית התכלת והארזמן.

י. דיג וספנות

מלאכה נפוצה בקרב יהודי חיפה ועכו בתקופת התלמוד
 הייתה בודאי גם מלאכת-הדיג. תרגום-יונתן דורש על
 הפסוק הנ"ל, "כי שפע ימים יינקו וישפגו טמוגי חול", שפגי-
 ובלון יקנו גם מן הדגים שבים הגדול, וחזיל סבורים, כי
 "טמוגי — זה טרית", כלומר שעקר ברכתו של שבט זבולון
 בימה של חיפה הוא בדג הטרית. ועד הלשון קבע את
 השם "טרית דקה" לדג הקרוי בערבית סרדינה רפיעה

(Sardinella aurita) ואת השם "טרית גסה" לדג הקרוי בערבית
 סרדינת-ערליצה (Sardinella eba et maderensis). אם נכונה
 היא התנרת השם טרית לדג סרדינה רפיעה (הטרית הגסה,
 פו סבורים, ונקסה לים-התיכון, רק עם פתיחת מעלת-
 סואץ), הרי שפחירתם של חז"ר ב"טרית", פדגמה לעשר
 הדגה במפרץ-חיפה, לא הייתה מקרית כל עקר. הסריותות
 תופסות בדרך כלל את המקום הראשון בין דגי-הגרים של
 ארץ-ישראל ובמפרץ-חיפה הן מצויות, כממור לעיל, בכמות
 גדולה יותר מאשר במקומות אחרים.

אולי יש יסוד גם לדעה, האומרת: "אינו דומה טעם
 דג תעולה מעכו לעולה מצידון" (בריר פ"ה, ל"ח, א"י, או
 "לא שוו טעם דג תעולה מעכו לזה תעולה מצור" (ספרי-
 דביר, דברים ע"ח, ע"א). מחגי הדעה הזאת נתפנו אולי
 לאמר, כי דגים מסוימים מצויים בעקר בים-עכו ואחרים
 בים-צידון, וממילא שונים הדגים, העולים מן ה"ימים"
 קאלה בטעמם. סברה זו, המיסדת אולי על נסיונם של
 דיגי הארץ, מקבילה לדברי אהרונ' ובונדנהיימר על מינים
 מסוימים המצויים בעקר במפרץ-חיפה ועל מינים אחרים
 המצויים למשל בים-יפו או עזה.

עכו הייתה שופעת בתקופת התלמוד דגים לרב:
 "גנוהה שבעולם—אומר מדרש שמות רבה ט', ה'—בגיא-אדם
 מוליכין פרקטטא למקום שאריכין לה. כלום מביאין מוריים
 לאספמיא, דגים לעכו"?

בין דיגי עכו רבו, כנראה, גם הדיגים היהודים. התלמוד

מצדו אותם כמחמירים בדיני-מועד יותר מדיגי-טבריה
"קפלו תרמי טבריא—אומר הירושלמי, מועד קטן פ"ב ה"ב—
שלא לעשות מלאכה בחולו של מועד", אולם כדי "שלא
למעט בשמחת-הרגל" (על ידי מניעת דגים משלחנם של
ישראל) הנה הדיג הטברני "צד (בכל זאת) בחפה, צד
במקרת", "ואלו צדי עכו—כן אומר הבבלי מועד קטן י"ג
ע"ב—החמירו על עצמן שלא יהיו צדו כל עקר".

ידועות מפרשות על הדיג בחיפה לא הגיעו לידינו
אולם אי אפשר שער יהודית מבקת זו לא עסקה אף
היא במלאכה שהיתה שכיחה לא רק בין יהודי עכו,
כי אם גם בין יהודי יפו ונבנה פנ"ל. יהודי חיפה
ועכו עסקו בנדאי גם בשמורי דגים והמלחם. על שפת
ים-כנרת נקראה העיר מגדל-נוניא (מגדל הדגים), גם
בשם הנוני טריכיאה (מקום המלחת דגים) משום
שעסקה במלאכת שמורי דגים והמלחם. לדברי סטבוב
(גיאוגרפיקה 2. 45 XVI) היו דגי ים-כנרת נשלחים אפלו
לרומי, ויש על פו מקום להניח, כי אף תושבי הים-הגדול
עסקו במלאכה זו. בימי נחמיה היו הצורים מביאים דג
וכל מקור לירושלים (נחמיה י"ג, ט"ז) ומוכרים אותו
ב"שער-הדגים" (שם ג', ג'; צפ', א', י') ובימי הבית השני
והתלמוד, מי התפשטות היהודים לארך החופים, צריכים
היו בנדאי גם הדיגים היהודים לצסוק בהמלחת דגים
ושמורם, אם רצו להביאם בלתי מקלקלים, אף ערי ארץ-
ישראל הפנימיות.

לפנים היו הדגים בימה של ארץ-ישראל ובמפרץ
חיפה מצויים אולי פחות מאשר היום, כי כמה וכמה מינים
של דגים העולים על שלחננו, חדרו אף הים-התיכון רק
עם פתיחת תעלת-סואץ. לא פו הספוגים. כמו היום פו
היו סביבות חיפה ועכו מצטינות בנדאי גם בימי קדם
בספוגים. המעשה באסיא, באחד, ששלשלהו לים ולא עלת
בנדו אלא רגלו, תני, רצו לחתוך ספוגים ובאו וקצאו אותו
שלחני בעכו" (ירושלמי, יבמות פרק ט"ו, ה"ד), מרמו, כי
צדי הספוגים ידעו על שפע הספוגים במפרץ-חיפה ונמשכו
גם אליו, כי גם היהודים היו עוסקים בקציר הספוגים
מעידה על כל פנים ההלכה: "ההו דגו ספוג (בשבת).
חב משום קוצר" (ירושלמי שבת, פ"ו, ה"ב).

לצערנו לא נשתמרו בספרות התלמודית ידיעות
מפרשות על ספנות יהודית בחיפה ובכפו, אולם לא יתכן
כי כל שפע החמר על ספנות יהודית שעמדנו עליו בפרק
"העם העברי והים", לא יתפנו גם ליהודי-הים היהודים בשתי
ערי-הוף, שהיו נמליהם ומוציאיהם של יהודי הגליל אף
מרחבי הים. על אותה ברכה של יששכר ויובלן, שפה
הרבנה להעסיק את בעלי האגדה בתקופת התלמוד, דורש
המדרש ואומר: "כי שפע ימים יינקו: שנים נוטלים בשפע
ונותנים בשפע—ים ומלכות... ים נוטל בשפע ונותן בשפע,
ומלכות נוטלת בשפע ונותנת בשפע... ד"א; כי שפע ימים
יינקו—זה ימה של חיפה, שגונו לצדיקים לעתיד לבא...
מבנו אמה אומר זאת?—שאינו לה צרור של פסח וזהב

וספינה אבדה ביים, שאין הוא מביאו ומשליכו לים של
 חיפה, שהוא משמרתו של הים הגדול והוא מתקן לצדיקים
 לעתיד לבוא" (מדרש חנאים עמ' 219; ספרידברג,
 קמ"ו, ע"א). אותו ים הגדול, ש"הביא" לרקע של ים-
 חיפה צרור על פסגה ונקב וספינה אבדה, הביא בנדאי גם
 אגניות עבריות לא אובדות, והן עגנו לא רק לפני עיר
 החוף הגדולה עכו, כי אם גם לפני הנקבה היהודית הקטנה
 חיפה. שובר הגלים מן התקופה הרומאית, שנתגלה בחיפה
 העתיקה והמעיד על התקנת תנאים נוחים לטענון, מאשר
 את ההנחה הזאת.

במאה ה"א עוסקים תושבי חיפה בבנין ספינות
 גדולות ואם גם אין הנוסע הפרטי המוסלמי באציר
 חיוןראו מןפיר יהודים יש להניח, כי היהודים, אשר הוו את
 רב אכלוסי העיר, עסקו אף הם במלאכה זו. ר' בנימין
 מטודילה מצא עוד בשנת 1165 אחר ספה"ג יהודים בוני
 אגיות בעיר צור, ויפן, כי בוני אגיות אלה היו בחלקם
 יוצאי העיר חיפה, שנקרבה בשנת 1100, או בגיהם של
 יוצאי חיפה.

י"א. תעשיות מחצלות

במקור פרנסה חשוב למדי שמשו פנרעה גם בצות
 העמק. פעורנה, אלה תושבי העמק הטפוזיים, השוכנים גם
 בעמק-ובולן, כן התפרנסו גם תושבי העמק לפנים על תעשיות
 מחצלות וסלים מצמחי הבצה. אמנם, מלאכתו של

הקטלא קניא באנקא בזויה היחה בתקופת התלמוד, קשם
 שהיא בזויה היום, אולם תעשיות המחצלות והסלים-תעשייה
 נושאת פירות היא, ומצבם הפלפלי של תושבי הבצות ביום,
 למשל, הוא בבחינה מסימת טוב כמצבם של הפלאחים
 והגדורים. התלמוד הירושלמי, ספח, פ"א, ה"י, והתלמוד
 הבבלי, ספח, כ" ע"א, מדברים על מחצלות שונות של
 שיהופא (שיפה), של חילת, של קנים ושל חילת (אמא)
 ומצינים, כי מחצלות-אושא היו טובות ממחצלות-טבריה,
 משום שהיו מרעדות לשכיבה עליהן. מקומה של אושא,
 מקום מושב הסנהדרין בנודיה בארץ-ישראל, נהיר לנו
 יפה. הלא הוא חרבת-הושה, היושבת במנרחו של עמק-
 ובולן. קרוב לנדאי כי את הצמחים לתעשיות מחצלותיה
 הנודעות בארץ נטלה אושא מבצות הכורדאני והנצמיו.

י"ב. תעשיות-ספר וגדול צמר-הגפן

צנף פרנסה חשוב מתעשיות המחצלות היה צנף
 תעשיות הספר. הגאוגרף הירושלמי אלמקדסי, כן סוף המאה
 ה"י, מציין, כי "כבול היא עיר-חוף (לאמתו) של דבר רחוקה
 כבול מהלך 15 ק"מ מן הים) ובה גדול קני-הספר, אשר
 מהם יבשרו את הספר המצין, אולם מאחר שקבול עצמת
 חסרה מימי-השקאה רבים, הנדרשים לגדול קני-ספר, הרי
 ששטחי קני-הספר אשר לה התפשטו על שפת הבצות של
 "ארץ-כבול" התנכית, ואלו בשול הספר עצמו נעשה בנדאי
 בעיר כבול.

בתקופות מסימות גדלו בעמק-ובולן גם את צמרי-
הגפן. במחצית השניה של המאה הי"ט גדלו את צמרי-
הגפן בין קישון והנצמיו.

* *

הסקירה הגאוגרפית וההסטורית שסקרנו בחוברת זו,
לא רק שהיא מבליטה את התמורות העצומות, שקלו בעמק-
ובולן בלמינו, כי אם מראה גם על ההבדל שבין מקורות-
המחנה במפרץ-חיפה לפנינו והיום.

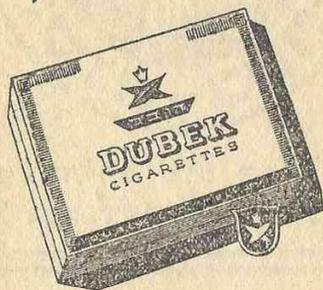
הישוב העברי החדש בעמק-ובולן אינו יונק, אף לא
יבן את שפע הימים ואת שפני טמוני החול פאשר ינקו
קדמונינו, אולם ענפים אחדים של מלאכת-הים, יכבש גם
יכבש ויבחר שאת מאשר כבשום אבותינו לפנינו.

כבושי ענפי מלאכת-הים מסתמנים ברורות כבר עתה
והם מקיפים סבלות וסורות, ספנות ועבודות דג.

"השיבה אל הים" וכבוש הים ברוכים בנדאי בשאלות
מקבכות וקשות: בהסתגלותו של העובד העברי אל מלאכת-
הים ואל תרפתקאותיו, ביצירת טפוס של ספן ודג עבריים
בגית-תרבות, בידיעת הים, בכבושי העבודה והשוק העבריים,
בהקטנת השמוש באניות זרות ובהפחתת האמפורט של דגים
חיים ומשמרים מחוץ לארץ, באחת: ביצירת עם ימי כראוי
לשוכני ים התיכון.

ישובים של ספנים ונדגים עבריים רבים לארץ חופה
של הארץ, אשר שמות גגון, משמר-הים, "שדות-ים",
"עין-הים", "מעוז-הים" וכיוצא בהם נאים להם ביותר,
סופם ליצור לנו "ים ישראל" על חופה של ארץ-ישראל.

דובק

כ"ל:1

27-20 סיגדיות

35

סיגדיות

13-10 סיגדיות

18

סיגדיות

ראטובה שבסיניוריה דוארין

ללויד ימי ארץ-ישראל בע"מ

חברה ארץ-ישראלית ראשונה להפלגות רחוקות

מקשרת את ארץ-ישראל עם חופי הים השחור,
עם הממלכה המאוחדת ועם יבשת אירופה.

המשרד הראשי:

תל-אביב, שד' רוטשילד 19, טלפ. 4568, ת.ד. 960
המנהל הראשי: מר **לזר ברקוביטש**

ש. גודמן

האחלקה להספקה טכנית

צרכי טרנסמיסיה, רצועות, מסבים,
מכשירים, אלומיניום, פלדה, חלקי אוטומובילים.

תל-אביב, דרך יפו-ת"א מס. 10, ת.ד. 1730, טל. 4847

הסנה • חברת-הביטוח הראשונה בארץ
כל ענפי ביטוח • כיסוי סיכון-מלחמה

בנק הפרעלים

תל-אביב, ת.ד. 27, טלפון 4296-4297

ההון הנפרע והרזרבות
200.000 לא"י

מנהל עסקי בנק לכל ענפיהם

אליעזר סקר

חיפה, רח' המלכים 33 / טבריה
ת.ד. 91, טלפון 128/9 / טלפון 28

בית-מסחר לחמרי בנין, פחים, כלי עבודה, חמרים טכניים
הספקה סניטרית, משאבות, מכונות, צבעים, שמנים וכו'

כבלי פלדה לדיג, קדוח ומנופים
(שחורים ומגולבנים) במדות 28-3 מ"מ קוטר

שרשראות שונות. (שחורות ומגולבנות) בעובי 22-4 מ"מ
אבזרי כבלי ושרשראות

משה קרסו

סוכנות מכוניות נוסעים ומשא
"קריזלר", "פלימוט", "דה-סטו", "פרגו",
חלקי חילוף - צמיגים, רויאל"

תל-אביב רח' השרון 3, טלפונים 7-4236

חיפה דרך המלכים 45, טלפון 1235

ירושלים רחוב ווקופ, טלפון 2191

אוטורים לסירות

מבית החרשת פירבנקס-מורז
Fairbanks, Morse & Co. U. S. A.

ואחרים

מספקת

המחלקה הטכנית של
המשביר המרכזי בע"מ

השמוש בתוצרת תנובה מבטיח את ייצור
התוצרת החקלאית העברית
בשעת חידום כבשעת שלום

סולל בונה בע"מ

מרכז קבלני של
ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בא"י
לעבודות בנין, כבישים, גשרים, נמלים וכו'
לעבודות בנין, כבישים, גשרים, נמלים וכו'

המשרד הראשי:

חיפה, רחוב הנמל, בית סולל בונה
תבת דאר 563 טלפון 4-2091

משרד קבלני קואופרטיבי
של העובדים העברים בתל-אביב בע"מ

קבלן לבנינים, כבישים, נמלים ועבודות צבוריות שונות

קיים משנת 1930

בזמן קיומו הוציא לפועל עבודות
שונות ע"ס למעלה משני מיליון פונט

עושה את עבודתו באחריות, דיקנות ומהירות.

ח. הלוי ובנו

חיפה, א"י, מרכז מסחרי
רחוב המלכים

בית מסחר

לכל מיני צרכי דיג
מכשירים לחובבים משליכי חכות

חברה א"י להובלה וספנות בע"מ
Palestine Transport & Shipping Co. Ltd.

טלפון 1563 חיפה ת.ד. 1343

שער פלמר, בית "התורן"

סוכני אניורת

כל עסקי הובלה וספנות

בעלי האניה "חיפה טריידר"

הוצאת מרכז החבל הימי לישראל

היהודים והים

מאת ש. טולקובסקי

אלהים

מאת בר כוכבא מאירוביץ

נמל תל-אביב

מאת פר' שמו

הדיג בארץ ישראל

מאת ד"ר נ. וידרא

הים התיכון

מאת ד"ר י. זבה

להשיג במרכז החי"ל ובסניפיו

ב. לוריא

לפנים: האחים ירושלמי

חיפה

רח' המלכים 35, טלפון 539

בית מסחר

לחבלים, חוטים, בדים, חמרי

רפוד, צרכי חקלאות וצרכי דיג

חברה ארצישראלית

לספנות והספקה בע"מ, חיפה

בעלת צי גדול של סירות,

סירות דיזל סוחבות,

מנוף צף בעל כח הרמה

של 35 טון בנמל חיפה.

ריבות
עסיס

לארוחות
בקר וערב

אחים
בדרו

עם פרסים . **גם עם בית שעם**

בנק
אנגלו-פלשתינה

בערבון מוגבל

לונדון, תל-אביב (ארבעה
סניפים), יפו, ירושלים, חיפה,
הדר-הכרמל, סבריה, צפת,
פתח-תקוה, חדרה, רחובות

חברות עזר:

הבנק האפותיקאי הכללי

של ארץ-ישראל בע"מ

חברת ב. א. ב. לנאמנות

בערבון מוגבל

אוניברסיטת בן גוריון בנגב
באר-שבע

